

EUSKAL IZKINDEAKO ADITZA. (Hiperbizkaieraren historiaz II).

Itziar LAKA

Massachusetts Institute of Technology

Goizegi da dudarik gabe, igaro berria dugun mende erdia aztertzeke eta epaitzeke, geurok ere, etsai nahiz aldeko, haren ume eta iloba baikara, orduko haizeak sortu zituen olatuetan baikabiltza igeri, nahiz eginahalean haiekin borroka ari. Ezin jakin guk segurki behintzat, zer esango duten aldi hori urrutiagotik, haserre eta maitasunik gabe, ikusiko dutenek. Onik eta txarrik aurkituko dutela horrengan, hori bai, edozein alditan bezala.

(K. Mitxelena, "Asaba zaharren baratza").

ATAURREKOAK.

Hiru urte bete dira Evaristo Bustinza "Kirikiño"-k idatziriko *Abarrak* ipuin bildumaren edizio kritiko bat prestatzen hasi nintzela. Zerbait egin nahian lotu nintzaion lan honi, errez eta arinki egin zitekeelakoan. Baina, zorionez, honelako lanak beti gertatu ohi dira hasiera batean uste baino astunagoak, eta kasu honetan ere, uda batean bukatu asmo nuen lantxoak, luzatuz eta zailduz joan zen, artile korapilatsutik mataza borobila egin nahi denean bezalaxe.

Berehala jabetu nintzen lanerako nuen zailtasunik latzena, Kirikiño-k idatzi zuen garaiko euskaraz, edo hobe esan bizkaieraz, egindako lanen urria zela. Beraz, testuen aldaketak neurtzeko, derrigorrez egin behar XIX eta XX. mendeen artean zangalatraban dugun garai hartako bizkaieraren azterketa. Ekin nion, bada, azterketa horri: Bi eskola zeudela banekien, Arana eta aranatarrek bate-tik, eta Azkue bestetik. Zuriak eta beltzak, beraz. Hala ere, eskurik esku eta ahoz aho igaroriko eritzia zen hau. Paperetan barrena abiatzean, baina, gero eta argi gutxiago zegoen: Zuriak eta beltzak, denboran atzera jo ahala, kolore nabarreko tarte ilun batean nahasten zirela ematen zuen. Ez zirudien, beraz, edizioari egindako hamar bat orrialdetako sarrera batekin garbitzeko auzia zenik hau.

Ondorioz, lanez aldatzea erabaki nuen behingoz¹. Garai honetako edozein testuren edizio kritiko erabilgarria egin nahi badugu, hasierako lana garaiko hizkuntza zertan zegoen (edo zertan zebilen) jakitea da. Euskal literaturaren gainerako garaietan ez bezala (agian Larramendiren ondorengo idazleak salbu), metahizkuntzak berebiziko eragina du garai honetan, hizkuntza idatzian. Lehena-gore ere baditugu gramatikagile edota euskararen ganean diharduten egileak, baina

(1) Artikulu hau *Hiperbizkaieraren historiaz: hastapenak* izenarekin E.H.U.ko Filologia Fakultatean 1986ko uztailean aurkeztu tesinaren sarrera orokorrak eta bigarren kapituluak osatzen dute. Lehen atala LAKA 1986a-n argitaratu da eta aurki jarraituko zaizkio lanaren laburpenean aipatu gainerakoak. Ik. 4. oharren bukaera ere.

Lan hau Eusko Jaurlaritzaren Hezkuntza Saileko ikerketa laguntza bati eskerrak burutu ahal izan da eta hainbat zor du hainbat pertsonarekiko; guztiak hemen aipatzea ezina bada ere (zerrenda lana bezain luze bait litzateke), eskerrak eman nahi nizkieke Ibon Sarasola tesina zuzendaria-ri, bere laguntza gabe oraindik ere lana idazten hasteko egongo bait nintzateke; Joseba Lakarrari, argitaratzeko orduan egin dizkidan mesede ordainezinengatik; tesinaren aurkezpenaren epaimahaiko izan ziren Koldo Mitxelena eta Pello Salabaruri, beren ohar eta aholkuengatik; eta baita Marian Egaña EHUKo Filologia Fakultateko Bibliotekaren arduradunari.

aurreragokoen lanek ez zuten gero literatur lanetan garai honetan duten adineko isladapenik.

Foruak 1876.ean inausi ziren, eta hamar-hamabost urteren buruan, abertzale-tasunaren jaiotza gertatzen da. Euskal-herriaren eta euskaldun izatearen berpentsaketa orokorra ematen da, bada, urteotan; berez dator euskara beraren berregitura-tzea. Euskaldun izatea zer den definitzeko saioekin batera, euskara bera zer eta nolakoa den erabakitzen da, erabilera mailan baino lehenago gramatika edota euskararen gaineko idazlanetan. Diren euskaldunen aurrean, izan-beharko-luketen euskaldunak; den euskararen aurrean, izan-beharko-lukeen euskara.

Idazlerik gehientsuenek (guztiak ez esatearren), eta bizkaieraz ari naiz bereiziki, aukerak egiten dituzte darabilten hizkuntza, eta jakinaren gainean egindako aukerak. Izan ere, garai honetako testuetan *deutsat* edo *dautsat* agertzea, edota *ditu* edo *dauz*, ez da soilik hizkuntz eredu baten aukeraren adierazgarri: Konnotazioz beteriko formak ditugu hauek XIX.aren bukaeran eta XX.aren hasieretan; gehien bat, konnotazio politikoak, eta baita euskarari buruzko jarrera osoarekin zerikusia dutenak, ondorioz.

Hizkuntza ereduak honenbesteko garrantzia izaki, ez bakarrik ideologia mailan, baizik baita ordurarteko bizkaiera idatziaren tradizioarekin suposatzen duen hausduragatik ere, beharrezkoa deritzot arazoari heltzea, zehatz-mehatz jakin dezagun zer-nolakoa izan zen hizkuntzaren iraultza hau. Are gehiago, kontutan izanik 1890-1918 tarte honetan euskal aintziran jaurti harriek sortu zituzten uhinetatik zenbait, guganaino heldu direla, eta behin baino gehiagotan, seguru asko, gu ohartzeke.

Arazoa, beraz, ez da jujamendutan aritzea, gauzak ondo ala txarto egin ziren erabakitzea. Eritzien garaia baino lehenago, uste dut, ezagutzarena behar genuke, eta beldur naiz gure artean eritziak ditugula maiz alde aurretik, ezagutza zehatzik gabe. Hau da, behintzat, nire egoera. Honengatik ekin diot, agian, bestek bukatu beharko duten lan honi.

SARRERA.

0. Bizkaiera Literatur Euskalki Bezala.

Euskalkiek gure literaturaren historian zehar izan dituzten indarraldien harian, bai ekoizpenari eta baita literatur hizkuntzaren eraiketari gagozkiela, bizkaiera ez da XIX. menderarte literatur euskalki bilakatzen, nahiz XVI. mendean dagoeneko, gipuzkera baino landuago agertzen zaigun gorde diren testuetan².

XVIII. mendean, aitzitik, suntsialdi antzeko bat nozitzen duela dirudi, Larramendiren ondorengo berpizteak gipuzkera indartuko bait du gehien bat. Literatur bizkaieraren sorrera urteak 1802-1803 ditugu, eta Mogel eta Añibarro bere eraikitzaile nagusiak, bide ezberdin bi urratuz bada ere: Markinako eskola lehenak, eta Arratiakoa deitu izan dena bigarrenak³.

(2) Ikus J.A. LAKARRA "XVI. mendeko bizkaierazko erretrauek: I. Garibairen bildumak" *ASJU* XX-1, 1986, 31-65, bereziki, 31-33. or.

(3) Xehetasun gehiagotarako ikus B. URGELL. "Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*" *ASJU* XIX-1, 1985, 65-117 eta "Añibarroren inguruan zertzelada batzuk" in *Hiztegiak eta testuak*, E.H.U.ko 1986ko Udako Ikastaroak.

Alabaina, XIX.eko lehen herenean ematen den ernetze eta indarraldi honen ondoren, literatur bizkaieraren ekoizpenak gutxitze nabarmena ezagutuko du mendearen erdi aldera: 1800-1820 tartean argitaratu ziren hamabost liburu berrien aldean, 1840-1879 urteetan ordea, bost baino ez dira kaleratzen (cf. Sarasola 1975, 108).

Beharakada honen ondoren, XIX. mendearen azken hamarkadan ematen den berpiztean kokatzen da gure lana⁴.

Ekoizpenari begira, 1890-1900 tartean, eta baita ondorengo urteetan ere, 1936.erarte behintzat, bizkaieraz argitaraturiko lanen kopuruak gorakada izugarria egingo du, aurreko garaietan ezagutu ez zuen adinekoa. Aldi berean, euskal aldizkariak sortzen dira, hala nola *Euskalzale* edota *Ibaizabal*, R.M. Azkueren zuzendaritzapean eta, abertzaleen giroan, hastapenetan aldizkari eta gerora egunkari bilakatuko zen *Euzkadi*, euskarari lekua uzten ziona. Euskalaritzak ere indarra hartuko du; euskarari buruzko ikerlanak nabarmenki ugaltzen dira: Azkue eta Arana Goiriren lanez gain, baditugu Arriandiaga, Lopez Mendizabal, Orkaiztegi, Arrigarai, Zamarripa, eta abar luzea. Ezin ahanzi, bestalde, Julio Urquijoren eskutik sortutako *Revista Internacional de Estudios Vascos* aldizkariaren inguruan bildu ziren hainbat eta hainbat ikerlari. Gehiegikeriatan erori gabe esan daiteke, bada, garai honetan ezagutu zuela euskara idatziak, eta euskalaritzak ere, ordurarteko bultzadarik handiena.

Bizkaierari zehazki dagokionez, susperraldi honetan, literatur hizkuntza berri baten eraiketari ekingo zaio (esan gabe doa "literatur hizkuntza" bere zentzurik zabalenean darabilgula, hots, idazkerari dagokion neurri osoan). Mende hasieran Mogelek eta Añibarrok urraturiko ildoak utziz, beste bide berri bat sortzen du mende bukaerako bizkaiera idatziak, nahiz eta, zenbait ezaugarritan, idazle bi hauen joera ezberdinen isladapenik aurki daitekeen Arana eta Azkueren idazkeretan.

1. Hiperbizkaieraz.

Hizkuntz eredu honek ezin ukatuzko pisua du gure literaturaren historian; gorenetarikotzat edota irakurrienetarikotzat ditugun hainbat idazlek garai honetan burutu zuten beren lana, bizkaiera moeta hau erabiliaz. Hala ere, ezer gutxi da literatur eredu honen bilakaeraz dakiguna; bera aztertzeke egin diren saiok oso gutxi dira; gutxiegi egiazki⁵.

(4) Berpizte horren bi lekuko argitara berri ditu I. PAGOLAK: Resurrección Maria Azkue *Bein ta betiko. Batxi Guzur*, Kultura eta Turismo Saila "Klasikoak" Bilduma, 1987. Bilduma berean ene *Abaraken* edizioa ere.

(5) Are gehiago, esango genuke zenbaitetan ez zaio hizkuntza eredu honi inolako garrantzirik ematen; bere gainetik igaro ohi delako idazle hauen lanaren parte ez balitz bezala. Honen erakusgarri ditugu, adibidez, zenbait idazle bizkaitarren idatziekien egiten ari diren argitalpen berri batzu, inolako erizpiderik gabe beren hizkuntza aldatu ohi dutenak. Gure literaturan gorenetarikoa den olerkari bat aipatzeko, har dezagun Lauaxetaren kasua. Duela ez urte asko kaleratu den bere prosa lanen argitalpen batetik jaso ditugu ondorengo oharrak, delako joera honen erakusgarri bikain gertatzen direnak gure ustez: "Sistema argia euken ordukoek deklinabidean eta gaurkotik hurre dagoana. Noizbehinka ikutu dogu, koerentzia zaintzarren eta esanahia argitzeko, hala nola, genitiboan ("argientzat, Bakion artean" —argirentzat, Bakioren artean, "etsaian" —etsai—en), datiboan ("meari" —meai) eta inesibo singularrean ("Musturran, batzarran" —musturrean, batzarrean).

Aditzean egin dogu aldakuntzarik gehien, batez ere modu eta egitura nahasketagatik.

—Baldintzazko hipotesietakoak gaurko literatur adizkietara erakarri ditugu:

"jazoko leiteke" —litzake

"etorriko zeintezke" —zintzakez

"ikusiko baneuke" —baneu

"etorriko balirake" —balira

"itanduko bazeunskioe" —bazeuntzoe

Jakina da 1890-1936 tarte hori, garbizaletasunaren erresuma izan zela; izan ere, ez da kasik besterik aipatu ohi, garai honetako hizkuntza joerez mintzatzean. Argitzeko dugu oraindik, baina, zer den delako garbizaletasun/-keria hori, noraino hedatzen den. Sarrienik, hitz hori erabiltzean, hiztegi alorrean gauzatu zen joera neologismogile jakin bat adierazi nahi da: Arana eta bere ondorengoek osatzen dutena; *aranatarren eskola*. Hauen aurrean, esan ohi zaigunez, bazen bestelakorik, aurkakorik, nolabait. Hauen buru Azkue, herri-euskararen abokatu.

Por una parte, tenemos la dirección o escuela aranista, cuyas características ya quedaron esbozadas. Tendencia reformista, purista y neologista a ultranza, que modela la lengua según ciertos principios lógicos o aprioristas, de espaldas al uso real. Contra ella, Azkue, Campión y Urquijo (cada uno con matices propios) señalan la otra tendencia, preocupada por afinar bien el estudio del vascuence y su cultivo literario sobre sus auténticas bases y fuentes: la lengua real, la tradición literaria (VILLASANTE 1979, 311).

Aitzitik, hor ditugu, garai honetan bizkaieraz idatziriko testu gehien-gehienetan, hala garbizaletzat jo ohi ez direnetan, nola mutur muturreko aranatarren eskolakoetan, aurreko literatur tradizioarekin zerikusirik ez duten hainbat gertakari. Har ditzagun adibide Azkueren pasarte bat, *Euskalzale* aldizkaritik, eta Arriandiagaren *Goizparaik eta Beldubaik egi*-tik bestea:

1. Eztot gomuta nik gaurrarte eskatu dautsadan gauzarik iaritsi edo eskuratu eztodana. Iaungoiko guztiz altsuak beste zorionekoai iarispide bat edo beste emon izan dautse, gutzat eskergarri edo mesedeak lortuteko. (...)

Merkatari oni, il-orduan, Andra Maria ta bere Semea ta Iose agertu iakazan; da esan euten: "Zeuk zeure etxean artuten izan gozuzan eskero, geuk geurean artu gura zauguz"⁶.

2. *Goizpara*, edo *goizpera* ereisten dautsagu euskeraz erdelidunen agoz *evangelium*, *evangelio*, *évangile*, ta a. danari. Eta eretxi, be, egoki eretxi *Goizpara*. Goiko Jaunak bere Semiazgañ bidaldu dauskun izpar ona, goñik, Beragandik bidaldu dausku. (...)

Josu-Kisto'z atxin jagiko diran gustijaik, ari gogof onetan jo ta autsi egingo dira, autsi sakabanatu ta deuseztu egin diran letz eformataf agintzamendunaik eta Doibatzaeren beste etsai gustijaik. Batenbatzu biztaldi onetan zoruntsu, Josu-Kisto'ri jarkita, be, bixi baldin ba-dira, Josu-Kisto'ren epai-gunari eztautsae iges-egingo, ta Berak orduban jo ta apufu egingo dauz⁷

Hiztegi az gaindi, ortografi az gaindi, bada testu bi hauen artean amankomunekorik; hain zuzen ere, aurreko literatur tradizio zaharra (gaingiroki bada ere) ezagutzen duen edozein irakurlek nabari ditzakeen ezaugarriak: *dautsadan*, *dautse*, *dautsagu*, mintzagai darabilgun garai honetan edo beranduago ager daitezke ba-

"jaso bazan" —balitz

"izan ez bazan" —balitz

"esan baneban" —baneu

"dauskio" —euskio

—Iraganeko adizki gitxitxo ere ekarri dogu gaurko idatzizko erabiliagoetara ("leikegu, ba ekigun" —geinke, ba genkian, "naukon" "zagozen" —neukon, egozan).

Egin doguz pertsona eta numero merketan ere aldakuntza batzuk, hala nola, "ebiltzazan, dabiltzazanak" —ebiltzan, dabiltzanak, "ebezan, dababen" —ebazan, dauan, "dabe" —dabez.

—Erro ondoko loturaren arazoan, jarri egin dogu singularrean ("narozu, diñon, zitun, dagoa" —naroazu, diñoan, zituen, dagoala) eta kendu pluralgile aurrean ("egoazala, dauazan, dagiazala" —egozala, dauzan, dagizala).

Orain aldiiko datibodun egitura trantsitiboetan —a— aspaldiko —e— z trukatu dogu, tradizioaren haria berartuz ("dautsogu" —deutsogu.)" (Lauaxeta, *Azalpenak, 1931-1935*, Bilbo: 1982, Sutondoan) Ohar bedi aldaketa guzti hauek Lauaxetak aukeraturiko hizkuntz erdua erabat desitxuratzaren dutela eta, bakarra ez den arren, azken oharrak garbi asko erakusten du, gure eritziz, euskal lanetan oraindik ere hedatuegi dagoen literatur ereduakiko axolaketasuna. Cf. Ines Pagola "Piarres Adame: testua eta argitalpenak" *ASJU* XIX-2, 1985, 431-8, batez ere 435-7 *Bertolda eta Bertoldin* eta *Josetxoren* edizioez.

6. "Ite ad Ioseph" in *Euskalzale*, 1897, I, XII zenb. 89. or.

7. *Goizparaik eta Beldubaik egi*, Bilbo: 1958, 15. or. eta 109. or.

karrik, ez inolaz ere aurreko tradizioan, adibidez Mogel edo Añibarro baten-gan; era berean, *gozuz*, *zauguz*, *dauz* aditz formek ez bairik gabe adierazten digute garai jakin bateko testu baten aurrean aurkitzen garena: XIX. mendeko azken urteetatik aurrerako testu baten aurrean, izan ere.

Adibide hauen bitartez erakutsi nahi izan duguna zera da: badela hiztegi eta ortografiako istiluez gaindiko batasunik XIX. mendearen azken urteetatik XX.aren erdialdera kasik (eta are, ilaunago bada ere, gaur arte) zabaltzen den literatur bizkaieran. Batasun hau, inon baino gehiago, aditz morfologian dago; bai aranatarrek, eta baita inguru horretan biltzen ez zirenek ere, itxuraberrituta-ko aditz sistema erabiliko dute, ordurarte dokumentatu gabeko, edo bakanka ba-karrik dokumentaturiko aditz formak aukeratuz eredu berrirako. Mitxelena iraklearen hitzek laburbildu dute joera honen ezaugarriak nagusienara:

Desde hace años, acaso desde finales del siglo pasado, ha hecho estragos el deliberado empeño de confundir el vizcaíno con lo que yo he llamado —no sin acierto conceptual, y que se me perdone la petulancia— hipervizcaíno, formado con sólo aplicar la regla que sigue: algo es vizcaíno de lengua si y solamente si sólo aparece ahí y falta en las demás variedades de la lengua (de la cual se sigue suponiendo, sin embargo, que es dialecto el vizcaíno); si no se alcanza esa perfección extrema, siempre deseable, algo es vizcaíno en la medida en que tiene menos copartícipes o, en otras palabras, en la medida en que no es vasco común (MITXELENA 1981, 300).

Beraz, eredu idatzia eratzeke orduan, bizkaierak eskeintzen dituen aukeretatik gainerako euskalkien aldean gehien bereizten direnak hautatzea litzateke, azken batean, hiperbizkaiera. Joera hau, esan dugun bezala, aditzaren alorrean gauzatzen da batez ere. Mitxelenaren hitzekin jarraituz:

Ni en el siglo XVI ni en el XVII (ni tampoco, creo, en el XVIII) se atestigua el vizc. *gintzazan* “somos”, sino tan sólo *ginean* o variantes de acuerdo con *ginan*, *ginen* de los demás dialectos; no se halla *dauz* “los ha”, sino *ditu* o, a lo sumo, más tarde, *dituz*; ni *ebazan* “lo había” (aunque sí, sin variación, *eban* “lo había”, frente a *zuen*, etc., de zonas más orientales) sino *zituzan* (ibidem).

Hiperbizkaieraren ezaugarri nagusienetako bat diren aditz forma hauek, XIX. mendearen azken urteetatik aurrera ugaltzen dira testu idatzietan; are gehiago dena, literatur tradizioan ohizko zirenekin batera agertu beharrean, oso urte gutxi-
ren buruan erabat ezabatzen dituzte, salbuespen gutxirekin. Aditz forma hoi-
ek aukeratzeak, bestalde, aukera gehiago ekarri ohi ditu loturik,aldi berean. Auke-
ra guzti hauek osatuko lukete, beraz, hiperbizkaieraren eredia; beraiek liriateke
hiperbizkaieraren ezaugarriak.

Lehenik, —*it*— pluralgilearen gaitzestea dugu, eredu edo joera honen tasu-
nik oinarrikoen etako bat. Bere orde, -z marka hobesten da; honela, literatur
tradizioan (eta ahozko bizkaieran) maiz erabili ohi ziren *ditudaz*, *ditue*, *nituzan*
eta antzeko aditz formak ez dira ageri ohi hiperbizkaieraren eredian. Beraien
lekuan *dodaz*, *dabez*, *nebazan* e.a. erabiliko dira beti. Joera hau azken mugarai-
no eramanez, badira hiperbizkaierazko zenbait aditz forma ezin aurkituzkoak
gertatzen direnak XIX.aren azken hamarkada baino lehenago, adibidez *dauz*,
ditu orde, edota *baleuz*, *balitu* arruntaren lekuan⁸. Hau NN jokoko aditzei da-

8. Joera hau euskalkiak ulertzeko modu tradizionalcan datza: euskalki bakoitzak tasun bat agertu beharko juke funtzio bakoitzerako, eta marka ezberdin biren artean, bigarrena aldameneko euskalkian ere ager daitekeelarik, amankomuneko gaitzestera zeraman derrigorrez. Bizkaieraren kasuan, —*it*— pluraleko marka gipuzkeratik hartua dela zabalduko da. Beraz, nolabait “bizkaitarrago” liriateke —z markadun aditz formak, urriagoak izanik ere, NN aditz jokoaren kasuan adibidez.

gokienez. Hala ere, joera hau agertzen duten testuetan, edo hobe esan, eredu honen arauera idatzirik ageri direnek, beste bigarren aldaketa bat ezartzen dute aditz laguntzailean; guk hiperbizkaieraren bigarren ezaugarri nagusizat hartu duguna.

Aldaketa hau, orain aldiko NNN jokoko aditz formei ezartzen zaie. Bizkaierazko *deutsat*, *deust* eta abar arrunten orde, berriz ere, dokumentatu gabeko formak aukeratzen dira: *dautsat*, *daust*, e.a. Hots, orain aldian, *eu* erroa *au* bezala berridazten da⁹.

Gure ustez, hauek lirateke hiperbizkaieraren ezaugarri nagusi biak, eta, horregatik, beraiei eskeini diegu lekurik gehien lanean zehar. Izan ere, bi ezaugarri hauen haritik egituratu da, batik bat, ondorengo lan hau¹⁰.

Hala ere, Mitxelenari jarraiki guk ere hiperbizkaiera deituko dugun eredu hau, ez da inolaz ere eredu oso eta itxia; hots, badira guttieneko zenbait (gorago aipatu ditugunak), eta testu batek agertzen dituenean esango genuke hiperbizkaierazko idatzi bat dela; guttieneko ezaugarri hoietatik aurrera, baina, bada hala-ko mailakatze antzekorik: ez da gauza bera Kirikiñoren ipuinetan ageri den bizkaiera, edo Azkueren *Euskal-Izkindeakoa*; halaber, beste ezaugarri berezi batzu aurki litezke, esaterako, Joseba Altunaren hizkuntzan; nolahi ere den, idazle guzti hauek, esanda dagoen legez, hiperbizkaieraren ondarea jasotzen dute.

Gure lan honek, eredu berriaren sorburuetara jo nahi izan du: hiperbizkaieraren hastapenetara. Nolabait, bada, euskararen historiari dagokio. *Euskararen historia*, baina, oso konzeptu zabala dugu; bere barnean mailak berezi daitezkeela, edo hobe esan, berezi behar liratekeela uste dugu. Batetik, hizkuntza osoaren denboran zeharreko ibilera genuke; bilakaera honen azterketarako, testu idatziak besterik ezean erabili ohi dira lanabes, aurreko garaietan delako hizkuntzak —gure kasuan euskarak— ageri zuen zernolakotasuna hautemateko xedeaz. Bestetik, eta hizkuntza horren ekoizpen idatzia ugalduz doan neurrian, hots, idazkera hedatuz eta indartuz doan neurrian, literatur eredu bilakaera azaltzen da landu beharreko ikergai bezala: nola sortzen diren ereduok, zertzu aukera egiten diren ahozko hizkuntzak eskeintzen dituen aldaeretatik, eredu arteko harremanak, e.a. Azkenik bada, gure eritzian, hizkuntzaren historiari atxikia dagoen hirugarren ikerketa alorra, agian bazterrekoago, baina hala ere garrantzizkoa dena hizkuntzaren bilakaeran: gramatika tradizioen historia. Azken alor honi dagokio, batik bat, hemen aurkezten dugun saio hau.

9. Bizkaiera zaharrean, jakina denez, aditz laguntzailearen —e— horrek datibotasuna ageri ohi zuen, hots, aditz formak NNN moetakok zirela (gure lanean NNN laburpenak adierazten du Nor-Nori-Nork jokoaz ari garela; era berean, NN laburpenak Nor-Nork joko adierazten du; azkenik NN, laburpenaren bidez adierazi ohi dugu Nor-Nori jokoaz ari garela hitz egiten). Mitxelenak markatu duenez: "Podemos afirmar como conclusión que en el vizc. antiguo la alternancia *a/e* servía no sólo para distinguir las formas derivadas del tema de presente de las formadas sobre el tema de pretérito (tipo *banakus* "me ve" o "si me ve"/*banekus* "si yo lo viera") o, empleando la terminología más neutra de R. Lafon, las formas del primer grupo de las del segundo, sino también, y es ésta una conclusión que puede tener importancia diacrónica, las formas bipersonales de las tripersonales dentro del primero" (MITXELENA, 1954, 29. or). Hala ere, denboraren ibilian, —e— markak adierazten zuen datibotasun honen kontzientzia galduz joan zen; subjuntiboko aditz forma batzuetan, zenbait idazieren usadioan, XIX. mendetik aurrera gutxi gora behera, *a/e* nahasketak ematen da, baina ez indikatiboekoetan; hala ere, ez dirudi hiztunentzat NNN aditz jokoko —e— horrek datibotasunik ageri zuenik. Irigoyenek dioenez. "De los autores citados, Moguel, el de "Peru Abarca", Prai Bartolome y Uriarte no usan en las formas de subjuntivo la característica de dativo, e, confundiendo algunas formas no dativas con las que lo son. En el modo indicativo siguen utilizándolo, pero se hace necesario suponer que estos autores no tenían conciencia de su valor y utilizaban dichas formas por pura tradición, tanto oral como escrita. Los demás autores estudiados hacen la diferenciación y en el subjuntivo existen formas en oposición" (IRIGOYEN, 1958, 129. or.). Beraz pentsatu behar da XIX. mendearen erdi aldetik aurrera bederen, *e/a* oposaketak bakarrik gordetzen zuela hiztunentzat esanahirik orain aldia eta iragana bereizteko; izan ere, aurrerago ikusiko denez, *dautsat*, *daust* bezalako formen eraikuntzan eritzi honek izan zuen pisurik handiena, hots: *eu* erroa iragan aldirako uzten da, eta *au* aukeratzen, gainerako aditzetan bezala, orain aldirako.

10. Hiperbizkaieraren zabaltzearekin batera, hau da, aipatu diren aditz formen hedatzearekin batera, beste zenbait gertakari ere ageri ohi dira: *adibidez*, *urten*, *igon* aditzak laguntzaile iragangaitzekin erabiltzeko joera, edota, joskera mailan, galdera hitzez osaturiko menpeko perpausen arbulatzea. Hala ere, aditz laguntzailearen arazora mugatu gara batik bat, lana gehiago ez zailtzearren. Dena dela, aukera izan duguneko behintzat, gai hauei buruzko oharrak egin ditugu; eta hauek nahikoa ez direlarik ere, uste dugu aditzaren azterketaren bidez itxuratsen den ikerketa bidea baliagarri gerta daitezkeela baita aldameneko hauei buruzko lanak burutzeko ere.

Hiperbizkaieraren sorburuetara jotze honetan, hau da, gorago aipatu diren ezaugarri hoiek lehenengo aldiz noiz eta non ageri diren aztertzean, euskara *gai* duten zenbait lan aurkitzen ditugu. Euskal literaturarekin baino lehenago, beraz, euskalaritzaren, euskal gramatikagintzaren alorrean sorturiko zenbait eritzi eta hipotesirekin egiten dugu topo. Hain zuzen ere, hoiek ditugu hiperbizkaieraren hazia. Gero, literatur hizkuntzan landaturik, kimu horrek gero eta barrene-rago sartuko ditu bere sustraiak, azkenik bizkaieraren (hots, bizkaiera osoaren, bai idatziaren edo ahozkoaren) izateari buruzko eritziak eurak ere baldintzatuaz¹¹.

Lan honetan, iturburu diren ideia hoiek aztertu nahi izan dira batez ere; ez hiperbizkaieraren ezaugarri diren aditz-formen agertze-maiztasuna edo erabilera. Erantzuten saiatu garen galderak hauek lirake: nola sortzen den hiperbizkaiera, eta, oroz gain, zergatik, hau da, zeren izenean bultzatzen diren aditz laguntzaileari eragiten zaizkion aldaketak. Ikusiko dugunez, jokabide guzti honen atzean datzan azken arrazoia, euskarari buruzko eritzi oso bat litzateke: *euskara garbia*, edo, kasurako, *bizkaiera garbia*. *Garbia*, hau da, akatsik gabekoa. Helburu hau erdiesteko xedearekin sortzen da hiperbizkaiera, bada: zetakarik gabeko, hutsunerik gabeko bizkaiera eredu eraikitzeko zedarriarekin.

2. Lanaren Laburpena.

Hiru saiok osatuko du orain aurkezten dugun lan hau. Ikergaiok aukeratzean, helburu nagusi bik gidatu gaituzte. Lehena, dagoeneko adierazi duguna, hiperbizkaieraren iturriak hautemateko xedea. Bigarrena, eredu honek literatur hizkuntzan ezagutuko zuen arrakasta azaltzeko asmoa.

Hiperbizkaieraren iturria, hau da, literatur bizkaieraren aditz morfologia gramatika (eta are filosofia) eritzien arauera itxuraberritzeko saioa, R.M. Azkueren *Euskal-Izkindean* gauzatzen da. Jakina da, bestalde, saio honek (ez bere zehetasun guztietan baina bai funtsean, azalduko denez) eskola eta joerez gaindiko arrakasta ezagutuko zuela XIX. mendearen azken urteetatik aurrera: bai Aranaren eskolakotzat jo ohi diren idazleak, eta baita ingurune hortatik lekora zeudenek ere, onartu eta erabili egin zuten hiperbizkaiera literatur eredutzat. Honengatik, bada, ezin saihestuzko arazoa zen, hiperbizkaieraren hastapenen berri ematerakoan, Arana Goirik, Azkueren garaikideak, hiperbizkaieraren garapean izan zuen lekua, eta oro har, *aranatarren eskola* deitu ohi den taldeak eredu honi dagokionez hartu zuen bidea.

Asmo orokor hauen eraginpean, Bizkaiko Aldundiak 1888. urtean sorturiko Euskarazko Katedrarako lehiaketa, eta lehiaketa-ondokoak bilduz eratu ge-

11. Honen haritik, uste dugu azpimarratu behar dela hiperbizkaierak, hots, literatur eredu bezala aurreko urteetan bizirik iraun duen joera honek, euskal dialektologian izan duen eragina, bereziki bizkaierari buruzko ikerketa eta inkestetan. Alde batetik, gerra aurrean egindako inkestean balioa berraztertu beharko litzatekeela esango genuke, zeren, maiz, fidagarriegi ez diruditen datuak eskeintzen bait dituzte. Irigoienek *dau*-moetako NNN aditz formez dioena jasotzen dugu, adierazgarri gertatzen bait da: (Azkuek eginiko inkestez ari delarik) "Todo esto después de haber recorrido un buen número de pueblos pertenecientes al dialecto vizcaíno y no recoger flexiones con la característica *a* más que en Orozco (en Orozco y Barambio, dice la "Morfología", p. 703, pero en el manuscrito no figura Barambio como pueblo investigado), y éstas muy dudosas, pues en el flexionario manuscrito donde iba anotando las formas que oía, en la columna referente a Orozco aparecen en la misma página más formas con características *e* que con *a*" (IRIGOYEN, 1958, 130. or.). Askok luza daitezke dialektologia inkestetan edota lanetan aurkitu ohi diren aurreeritziak baldintzaturiko datu-irakurketa zalantzarrien aipuak; hala ere, azken bat ekarri nahi nuke honetara: duela urte gutxi kaleratu den dialektologia liburu bat, datu-biltzea baino besterik eskeintzen ez duen arren eztabaidagarri begitantzen zaiguna, guri dagokigun ezagutza neurrian bederen. Delako liburu honetan, *ditu* batuazko formaren *dau*s ordaina Ondarrun erabili ohi dela esaten zaigu, eta ez da beste aldakirik aipatzen; aitzitik, guk ezagutzen dugun Ondarruko hizkeran bederen, *dottu*, *ttu*, *dotttu* edo antzekoak ageri dira bakarrik. (Ikus Gaminde, *Aditza Bizkaieraz* I.ko lib. Iruñea: 1984, 320. or.).

nuen aurreko saio bat (ik. Laka 1986a). Jakina denez, Unamunoz gain, Arana eta Azkue aurkeztu ziren, besteren artean, lehiaketa honetara, eta Azkue irten zen garaile. Hain zuzen ere, *Euskal-Izkindea* Katedran egindako lanen ondorioz, eta Aldundiak berak argitaraturik kaleratu zen 1891.ean. Lan haren xede nagusia, Katedrak Arana eta Azkuerengan izan zuen eragina aztertzea zitekeen, hau egikizun zen neurrian bederen. Lehenik, Katedrarako lehiaketaren gorabeherak azaltzen ziren, eta baita gazte bi hauentzat lehiaketa honek zuen garrantzia, kontuan izaki zein zen garaiko kultur giroa eta bizkaieraren (edo oro har euskararen) egoera. Ondoren, Katedraren lehiaketa galtzeak Aranagan suposatu zuena aztertzeraz abiatzen ginen; honetarako, Katedraren historia egitean erabili ez diren zenbait argitasun bildu genituen: batetik, duela zenbait urte Muga aldizkarian agerturiko Aranaren gutun bat, gai honen gainean; bestetik, Aldundiko administraritzaren artxibategian gordetzen den Aranaren eskuizkribu bat. Gure eritziz, Aranak bere egitamu politikoaren barnean biltzen zuen hizkuntza arautzeko boterea lortzea, eta lehiaketa honetan garaile ez irtetzea, zentzu honetan, bere burruka politikoaren atzerapausu bezala hartu zuen. Honela azalduko litzateke, edo honek azaltzen lagunduko luke, Aranak Azkueren proposamenen aurrean agertzen zuen jazarkundea. Hasiera urte hauetako Arana eta Azkue ez ziren, gure eritziz, gerora izango ziren bezainbateko ezberdinak: hizkuntz aldetik, bederen, Azkuek aditz mailan eginiko proposamenak oso ongi ahoka zitezkeen Aranak helburutzat zeukan hizkuntza garbiarekin. Beren arteko desadostasunaren iturria (eta esan dezadan 1900.erarteko tartean ari naizela orain), hizkuntzaren alorrean gauzatzen den arren, hizkuntzaz kanpoko gorabehera lotuago zegoela uste dugu: hizkuntza arautzeko boterea lortzeko ahalegina litzateke, bada, bien arteko eztabaida iturri hau. Azkenik, Azkueri dagokionez, Katedraren erdiesteak bere bizitzak aurrerantzean jarraituko zuen ildoan itxuratu zuen. Bestalde, eta kontrakoa badirudi, Katedrako lanetan aritzeak, bere hizkuntzazko eritzi platonikoak, nolabait esateko, ematu egin zituen. Honen frogagarri, Aldundian aurkeztu zuen lehen ikasketa programa aurkezten genuen, *Izkindearekin* ageriko loturak dituen.

Oraingo lehen saio honetan hiperbizkaieraren jaiotzaz dihardugu hertsiki hertsian; hots, *Euskal-Izkindeak* eskeintzen duen aditz sistemaz. Bertan erakusten saiatu garenez, *Izkindeak* gauzatzen du hiperbizkaiera, baina gramatika honek iturri nagusi bat du: Astarloaren lana. Izan ere, *Izkindearen* egitama Astarloaren ideien frogatzea litzateke, hots, durangarrak erizpide filosofikoen arauera, baina hizkuntzazko datu gutxi bilduz eskeintzen duen tesia, hizkuntza beraren erregeletan gauzatzea. Gauzatze honen ondorio litzateke, beraz, hiperbizkaiera. Azkuek, bere gramatikan, euskara *giza-izkerara*, hots, hizkuntza naturala edo lehen hizkuntza dela erakutsi asmo du. Euskararen izate miraritsu hau, aditzean ageriko litzateke bereziki: euskal aditza (nahiz Azkuek bizkaierazkoa soilik hartzen duen hau frogatzeko) erregularra, analogikoa eta erabat naturaren legei egokitu da. Izan ere, hiperbizkaierak aukeratzen (edo sortzen) dituen aditz formak, erregularitasunaren arauera hautatuak ditugu, analogia zahartasun frogak delako usteaz.

Bigarren saioan (Laka 1986b) garai hau aztertzean saihestu ezina gertatzen den Sabino Aranak hiperbizkaieraren garapenean izan zuen lekua aztertzen dugu. Lehenik, Aranak euskalaritzan jorratu zituen gaiak zeintzu izan ziren zehazten saiatu gara. Aranak, izan ere, hitzen alorra hartu zuen gaitzat batik

bat; ezer gutxi landu zuen morfologiaren eremua, edota joskerarena. Beraz, ez da bere lanetan, bidenabar ezpada bederen, aditzari buruzko, eta bereziki aditz morfologiari buruzko azterketarik edireiten. Hala ere, oharretan banaturik bazen ere, gai honetaz aurkeztu zituen eritziak biltzen saiatu gara, eta hau gutxi izaki hiperbizkaiera jaioberriarekiko zuen jarreraz jabetzeko, bere euskal testuak aztertu ditugu. Azterketaren ondorioz ikus daiteke Aranak ez zuela 1897. urterarte Azkuek eskeiniriko eredu erabili; eta erabiltzen hasi zenean ere ezin aurki daiteke eredu horri buruzko oharrik bere idatzietan. Aranaren jokabide honen argitara pentsa liteke ez zela oro har jabetu *Izkindeak* egiten zuen eskeintzaren xedeaz, hots, aditz mailan ere bizkaiera garbitu beharra zegoelako eritziak. Areago, abantotarraren zenbait pasartek adierazten bide dutenez, Aranak uste zuen Azkuek eskeiniriko aditz sistema Bizkaiko eskualde batean hitzegiten zena zela. Buakaeran, Aranak aditzari buruz hil ondoan bukatu gabe utzi zuen lana aztertzen dugu.

Azken saioa (Laka 1986c) Manuel Arriandiagari eskeiniko diogu. Uste dugu inolako gehiegikeriarik gabe esan daitekeela Arriandiaga *Aranatarren eskola* deitu izan denaren sortzaile nagusienetako bat dela. Haatik, ez da hori oro har berataz aritzean aitortu ohi zaion lekua. Arriandiaga dugu garbizaleen taldeko teoriko nagusia, morfologia, eta bereziki aditz morfologia arazoetan. Erakusten dugunez, Arriandiaga Azkueren ikaslerik atxikiena izan zen; *Izkindearen* mireslerik sutuena. Mireste hau ez zen aitzitik itzali irakaslearen izena aldatu zenean. Izan ere, Arriandiagaren lanak *Izkindearen* egitamua areagotze saio bat lirake azken batean. Beraz, *aranatarren eskolak* izena ematen dion egileagandik jaso zituen hiztegi alorreko joera eta eritziak, baina morfologiari dagokionez, aditz laguntzaileari buruzkoetan, Azkueren ondarea da jasotzen duena, Azkue gaztearen ondarea: *Euskal-Izkindearen* emaitza. Guzti hau Arriandiagaren lanak aztertzean frogatu daitekeen arren, bada argibide ziurragorik, lanaren eranskin gisa (Laka 1986d) aurkeztu gogo ditugunak: batetik, Arriandiagak idatziriko eskuizkribu argitaragabe bat, aditzari buruzkoa, bere ondorengo lanen hazia, eta *Izkindearen* eredura eginikoa erabat; bestetik, Arriandiagak Azkueri zuzenduriko gutunak, zeinetan ageri baita norainokoa izan zen bien arteko lotura: irakasle-ikasle artekoa.

Honenbestez azaldu ditugu lanaren nondik-norako handienak. Aitzitik, bukatzeko, bertatik atera daitezkeen ondorio nagusi biak laburbildu nahi ditut ondoren, nolabait defendatzen ditugun tesiak zeintzu diren agertu asmoz.

Lehenik, hiperbizkaieraren iturburuei gagozkielarik, aipagarria begitantzen zait P.P. Astarloak eredu honen sorreran duen erabateko itzala. Izan ere, hiperbizkaiera Astarloaren tesi eta eritziaren gauzatze bat baino besterik ez genuke, bere muinean bederen. Honela bada, XIX. mendearen azken urteetatik aurrerako bizkaiera idatzia Astarloaren lanen uzta beranta genuke: hiztegi aldetik, Aranak burutzen du, neologismogintzaren bidetik, haren soinuen berezko esangurari buruzko ideia; morfologia aldetik, eta are joskerarenetik ere, Azkuek jasoko luke durangarraren ikuspuntua eta pentsamoldea, horren arauera aditz laguntzailea itxuraberrituz. Astarloaren lana da, beraz, XIX. mendearen amaieran gorpuzten duena aurkakotzat aurkeztu izan diren euskalari bi hauek zubi dituelarik: hiztegiari dagokionez Arana; aditzari, aldiz, Azkue; biak, halere, egitamu berarekin: ahalik hizkuntza garbien, osoen eta akatsik gabekoena erdieste.

Bigarren ondorio nagusi bezalakoa, hiperbizkaierak bere abiapuntutik aurrera egiten duen ibilbideari legokioke. Izan ere, hiperbizkaieraren arrakasta tarroenetako bat abertzaleek onartu eta erabili zuten ereduaz izatean datza; lanean ikus daitekeenez, Aranak jaso baino besterik ez zuen egin, bere azken lanetan, Azkuek bultzaturiko bide hau. Hala ere, garbizaleen inguruan *Izkindeak* urraturiko zidorra zabaldu eta areagotuko zen, hiperbizkaieraz gaindi, halako hiper-euskara bat ere sortzeko saioak eginaz. Horrelakoak ditugu Arriandiagarenak, edota Soloeta Dimarenak. Talde honek hartzen du beraz, sekula egilearen izenik aipatu gabe bada ere, *Izkindearen* lekukoa; lekuko hartze honetan Manuel Arriandiaga agertzen zaigularik, bere benetako irakaslearen izena ukatu arren, oinordeko edo premu.

* * *

EUSKAL IZKINDEA. ADITZAZ.

Pero lo que Azkue quería era precisamente esto, restaurar, por ejemplo, el verbo vasco, como se restaura un edificio o un cuadro: borrar en la lengua las injurias del tiempo y desempañar el brillo original del instante mismo de su creación.

(L. Mitxelena, *Fuentes del diccionario de Azkue.*)

0. R.M. AZKUEREN GAINEAN.

R.M. Azkue euskalaritzaren ardatz erraldoia izan zen bere lehen lanetatik (1891), hil arteraino (1951), hain zuzen euskararen batasunerako bidearen zatirik garrantzitsuenetakoan: lehenik, bizkaiera idatziaren bateratze lanetan ihardun zuen, eta Euskaltzaindia sortuz geroztik, euskara osoaren batasunera eramango zutenetan. Zeregin larriak izaki hauek, halakoak dira Azkuek utziriko emaitzak ere: "Increíble que aquello sea obra de un hombre solo", Olabidek behin esan bezala¹².

Asko da mende erdi luze hartan gizon bakar honek eginikoa; asko eta askotarikoa: gramatikoa, hiztegi-gintza, ahozko tradizioa... Bere lanez aritu den orok aitortu dio handitasun hau; Mitxelena irakasleak era berean aurkezten digu Azkueren ekarria:

En manera alguna puede decirse que la obra, de inmensas proporciones, de don Resurrección María de Azkue no haya sido debidamente estimada, dentro y fuera del país. Lo fue ya mientras vivía y ahora, a los quince años de su muerte, no parece que la reputación de que gozó en vida muestre la menor señal de disminuir. Más bien se diría que es ahora precisamente, pasado casi el período crítico en que la fama ganada con demasiada facilidad se disipa y desvanece, cuando las verdaderas dimensiones de su obra empiezan a dibujarse en su auténtica grandeza (MITXELENA 1970, 17).

12. OLAVIDE, "Lexicología y lexicografía" in *Primer Congreso de Estudios Vascos*, 451. or.

0.1. Garaia heldu doa, azterketa sakonari ekitekoa, lehen urteetako laudorioez gaindi. Horixe da, izan ere, euskalaritzak Azkuerekiko duen zorra betetze-ko modurik egokiena; ezinbesteko zeregina dugu, berak utziriko ondare joria ezagutu eta aztertzea¹³.

Azkue hiztegitilea da agian hobekienik ezagutzen duguna egun, Mitxelena irakaslearen lanei esker¹⁴. Aitzitik, ezin genezake esan Azkueren lan guztiak hiztegiaren adineko arretaz aztertu direnik; Euskal gramatikaren alorrean egin zituenak, adibidez¹⁵. *Euskal Izkindeatik Morfología vasca*-ra doan bidea ibili beharra dago Azkueren emaitza bere neurrietan antzemateko: iturriak ezagutu, hizkuntzari buruzko eritziak eta baita garaiari zor zitzaiona. Honelako lan bat, esan gabe doa, oraingoan aurkezten dugunaren mugetatik kanpo dago; baina espero dugu, halaz ere, bidearen lehen urratsak egitera lagun dezakeela bederen.

0.2. Urte asko dira *Euskal Izkindeatik Morfología*-rarteko tarte horretan igaro zirenak; asko izateaz gain, norabide aldatze sakona eragin zuten Azkueren lanean. Tartean burutu zuen bere hiztegia, literatur ondarea eta ahozko hizkuntzarekiko zaletasuna sortu ziona¹⁶; tartean orobat, zenbait liburu eta aldizkari: euskara irakastekoak, ipuinak, itzulpenak... eta etengabeko aritze honetan Azkueren eritziak, iturriak, jokabideak, aldatuz doaz behin eta berriz. Ez da harritzekoa, bada, bere gazte-lanetatik azkenekoetara dagoen aldea; hor dauzkagu, esaterako, "Txukuneria" izeneko artikuluskan eskeintzen dizkigun burutazioak, bere bilakaeraren erakusgarri:

Orain zar edo beintzat zarxko geranok mutil gazte ginanean, etzan monja erizainik kalerik kale egun auetan bezela ikusten. Gaitz itsaskoñen bat —esaterako, baztanga naiz sukarústela (tifus)— norbaitek zuenean, len gaitz oriek izandako bat edo bat eramaten zioten gaixoari laguntzat... Baztangadunen etxean aurpegi zulatudun gizon bat bein baino safiago ikusi dugu atezain.

(...)

Beronen ofiak irakurtzen asi ta laxter, erdi aspertua nintzalarik, neronen buruari galde au egin nion. "¿Zer dala-ta bizkaferatu otedidate lan au irakurtzeko arloa neri, onelako asmo-tarako zaletasunik ez tudan oni?" Erantzunik etzetorkidan. Beste ofi banaka batzuren befi artu nuenean, pañifiz erantzun au eman nion lengo galde ofi. "Ik ere gatzetxo intzanean ire zainetan ta batez ere lumatxoan txukuneria izan uelako eta baztanga bein izan duenak bigañenez izaten ezomenduelako, ofengatik eman didatek eri-arteko egikizun au. Ezadi ordea bildur izan, ezadi kikhidu, eri onezaz ezaiz ilko ta ekiok gogoz lanari" ta lanari gogoz ekin diot¹⁷.

13. Honi dagokionez, neureak egin nahi nituzke Mitxelenaren hitzok: "Bere legeak ditu jakite-lanak, lege jakinak eta berberak non-nahi. Aurrekoei eraso behar diegu, haien lanak aztertu behar ditugu, ahalik ongien bahatzeko, garbitzeko, murrizteko nahiz ugaritzeko. Begiramaña zor diegunekin bakarrik egiten dugu lan hori, eta zor diegun begiramenaren arabera. Eta Azkueri adina inor gutxiri zor diegu euskaldunok" (MITXELENA, 1970, 9. or.).

14. MITXELENA, 1970. Hauxe da, izan ere, Azkueren emaitza aztertzeko egin den saiorik sakon eta osoena. Bertan ematen da Azkueri buruzko lan eta ikerketen berri (17. or.).

15. Azkueren gramatika-lanez ezagutzen ditugun idatziak ez dira asko. Oro-harreko ikuspegi bat aurki daiteke ARANA-MARTIJA, 1983-en, "Azkue hizkuntzaria" kapituluari, eta VILLASANTE, 1979-an. TOVAR, 1966, ezagutu beharreko lana da, ez bakarrik Azkue gramatikalariaz jakiteko; *Izkindea* arretaz aztertzeko egin den saio bakarrenetakoa da. Era berean, MITXELENA 1970, batik bat 1.4 eta 1.5 atalak; laburrak izanagatik Azkue hizkuntzariaren eritzi eta baldintzak ezin hobeki laburbiltzen dira bertan. Orobat TOVAR, 1952.

16. *Euskal Izkindearen* argitaratzearen ondoren jasotako kritikek bultzatu zuten, hain zuzen, hiztegiaren sartzen zituen hitz guztien iturria ematera, hizkuntzan *erabiliak* zirela frogatzera: "Vive, perpetuo caballero andante de nuestra literatura, un notable vascófilo que me dió un buen palo como á padre de mi mencionada IZKINDE, no por su traducción, que no se le alcanzaba al crítico, ni por las formas verbales que extraídas del fondo de la lengua vivieron un día en mi pluma y trascendían entonces sus alcances, sino porque, tratando una lengua viva como viva, expuse como ejemplos frases que todos los días llegaban á mis oídos. Y haciendo de la contusión advertencia me propuse anotar no solo la obra en que leía las palabras y modismos que iba atesorando, sino hasta la página y línea en que se encontraban; además del dialecto á que pertenecía lo que cogía al vuelo, también la localidad en que tal se decía; prefiriendo esta última autoridad, verdadera soberanía en nuestro caso, á la primera" (AZKUE, 1906, IX-X. or.).

17. AZKUE, R.M., "Txukuneria", *Euskera*, 1925, VI (2-3 zenb.), 4. or. Artikulu honetan, Azkuek Soloeta-Dimaren *Ensayo de la unificación de dialectos baskos*-en erreseina antzeko bat egiten du, bidenabar bere *Euskal Izkindea* eta ondorengo saio garbizaleak kritikatu: "Euskalari bezelaxe

Alde nabarmena dago, egon ere, Azkueren gaztaroko lanetatik, heldutasunean burutu zituenetara; Tovarrek (1966, 72-73) esan bezala, "hay que celebrar en Azkue que no se mantuviera siempre en sus conclusiones. Supo conservar éstas casi siempre provisionales, y su deseo de conocer lo llevó una y otra vez a revisarlas". Dena den, bere jokabide eta eritzi asko aldatuak ere, gizon bera dugu gaztaroko eta helduarokoa; Azkue bakarria da *Euskal Izkindean* herriaren usadioa eta literatur ondarea arbuaitzen duena, eta *Morfología Vasca*-n bere esan guztiak halako herritan edo halako idazlek erabiltzen duela azpimarraturik ari zaiguna. Kontraesana badirudi ere, Azkue garbizalea eta Azkue populistaren artean bada hari bat behin ere eteten ez dena (eta gramatika lanez ari naiz bereziki), zenbait ezaugarriren bidez antzeman daitekeena: erregulartasunarekiko zaletasuna, hizkuntzaren lehena, garai zaharra hobesteko joera... Azkueren gramatika lanak ahalik zehazkien ezagutu beharko genituzke, ez bakarrik bizitzaren ibilian galdu zuenaz jabetzeko; baita gorde zuenaren berri jakin ahal izateko ere.

0.4. Ondoren aurkezten den lana, zer esanik ez, itxuratu dugun egitasmo hori baino askoz ere apalagoa da; atal txiki bat baino ez. Gure asmoa, Azkueren lehen gramatika, *Euskal Izkindea* aztertzea da, batik bat bertan itxuratzen den aditz sistema, garaiko bizkaiera idatziaren eredian eragin handia izan zuena. Halaber, *Izkindearen* (eta ondorioz bere aditz sistimaren) iturriak zehazten ahalegindu gara.

Gure lanak ez du inolaz ere Azkuek "mi pobre primogénita" deitu zuen gramatikari buruzko azterketa oso bat burutzen; ez da hori bere helburua. Askok eta asko dira oraindik lantzeko gelditzen direnak *Izkindeari* dagokionez, eta gutxi da orain arte egin zaion jaramona, gure aburuz bederen. Aitzitik, uste dugu liburua honen azterketa osatu batek baduela, ez bairik gabe, interesa franko: bai gure hizkuntzaren bilakaerari dagokionean, eta baita euskal gramatika-tradizioaren alorrean ere.

EUSKAL-IZKINDEAZ

1.1. Hiru urtez Bizkaiko Aldundiaren Katedran lanean ihardun ondoren prestatutako gramatika liburua dugu *Izkindea*. Haatik, liburua hau ez zen Bilboko Institutoaren orma barnetan soilik erabiltzeko idatzi: Bizkaia guztiari eskeintzen zaio, bizkaiera berriaren, "garbiaren" gramatika bait da¹⁸.

Laka 1986a-n erakutsi dugun bezala, Aldundiaren Katedrak zuen garrantzia, ezer baino gehiago, euskal lanen eragingarri bezala izan zezakeen indarrean zetzan, eta baita bizkaiera idatzia arautzeko aukeran, Aldundia bezalako erakunde publiko batek eskeintzen zuen ofizialtasunagatik. Honela, bada, Azkuek,

txukuneridun-arte an urutiren yoan zaiguna A. Soloeta dela uste dut. Ofetarako dituen kemena ta zaletasuna aundiak izanaren, etzen noski bide legunetik ainbeste irtengo, aufetikoak izan ezpalitu: nerau bat, nerekin bateratsu besteren bat eta afen ondoren eli osoa, berizale-mordo andi ugaria" (14. or.).

18. Lehen esan dugun bezala, ez dugu *Izkindea* bere osotasunean aztertzen. Hemen egiten dugun sarrera honetan, gure lanaren harirako azpimarragarrien begitandu zaizkigun aldeak ikutu ditugu, baina, zer esanik ez, asko da egiteke dagoena. Adibidez, ez dugu uste gehiegi zabaldu diren *Izkindea* bezalako saio batek dituen alde argitsuak, beti egotzi ohi zaizkion itzalen mende gelditu ohi direnak. *Izkindea*, aukeratzeko duen hizkuntza eredu gora behera, hizkuntzaren jokabidea azaltzen saiatzen den euskal gramatika bakarrenetakoa da; inguruko gramatiken mende aritu gabe, euskararen egituratik abiatuta euskara azaltzen saiatzen dena. Sakonago aztertzeko daudeke, bada, *Izkindeak* aurrekoei zor diena, eta hortik gora urratzen duena.

denbora asko igaro gabe ematen du argitara bere lehen lan hau, lehena izanagatik ere behin-behinekotzat ageri zaiguna itxuraz behintzat. Izan ere, bizkaiera arautu eta txukundurikoa bait da *Izkindeak* agertzen duena. Gramatika hau behin-behineko mugarria litzateke: bizkaiera garbiaren mugarria¹⁹.

Mendea ia betea bere ondoren etortzeko zena ezaguturik ari den aztertzailearena baino areago, esan genezake Azkuerena berarena dela garai berri baten bide urratzailea delako kontzientzia hau. Azkuek “Bizkaiko lenengo euskal irakaslea” bezala aurkezten digu bere burua; lehena izaki, beraz, badu nolabait bere herriaren historiarekiko erantzunkizunik; horretara dator zuzen zuzenean, *Izkindearen* atarian “Bizkaiko Ekautari” egiten zaion eskeintzan irakur dezakegun erosta:

Ni iaio nintzanean’ Bizkaiak bere legeak eta bere erritasuna eukazan; Gernikako zugazpean noizik noizera batzartuten euazan bere aldunak edo semerik maiteenak... Lotsagarria izango litzake Bizkaitar iaoriko gizaldia Bizkaitar il ezalitzatea... Gaur Bizkaiko iauregi zarreran eta zugatz maitean inguruetan’ tñori negarti batzun tñioak baino ezdaiz entzuten. ¿Inor ezaldai bizi iauregi zar orretan? ¿Nor gerizpetuten dauk ik’ lurreko zugatzik entzutetsuen orrek?²⁰

Foru-inausketaren ondoren idatziriko hainbat eta hainbat hileta-kantaren zantzua darama eskeintza luze honek; haatik, ez da negarra bakarrik Azkuek eskeintzen diena irakurleei. Honek bereziko luke Arrese Beitia eta garaikideen jarreratik, Arana-Goiri eta inguruko aldamenara biltzen duelarik: Iraganari begira (baina ikusiko dugu zein iraganez ari garen), etorkizun berria itxuratzeke ordua heldua dela aldarrikatzen du belaunaldi gazte honek:

Euskaldunak, gomutarazo atzo zintzazan guztia, gaur nortzuk zaizan ikusi eizu, iruditutu daigun’ ezelan albadaugu’ biar zer izateko gagozan (“Bizkaiko ekautari”).

Garai berri horren atari-antzo aurkezten zaigu *Izkindea*, Bizkaia eta euskarren berbiztearen aitzindari. Zentzu honetan, *Izkindea* gramatika bat baino gehiago litzateke: Bizkaieraren biztuerari zegokion euskara “berbiztua”ren liburua.

1.2. *Izkindea*, Euskaraz.

Berbizte horretan Azkuek lekuri gorenean jartzen du euskara, eta honen frogarik garbiena *Izkindea* euskaraz idatzirik egotea da, hain zuzen. Honetan, zinez eta benetan ageri zaigu Azkue aitzindari gisa, *Izkindea* bait da euskaraz argitaraturiko lehen gramatika liburua. Ez gaude, beraz, erdaratik euskarara itzultitako lan baten aurrean, baizik euskaraz lehenik eta gero gaztelaniara bihurturiko liburu mardul baten aurrean. Azkuek berak azaltzen ditu honen ondorioz izan zituen zailtasunak:

Erderaz’ orainarteko izkiralariak legez’ izkinde au izkiratu baneu’ arazu ta buruauste gitsiago emon izango eustan nire asmoak, ez nintzan itz barririk sortuteko peremina latzean egongo, liburu bi baten ipini bearrik bere ezneuan izango, eta ganera nire lantño onek euki-ko dauzan arerio askok’ abegi ohea egingo eutsen (op. cit. vii).

19. “EUSKAL-IZKINDEA egin nuenean, Larramendik bezela ‘*en adelante* onelaxe izango da Bizkaiko euskalkia’ enituen itz auek liburu artan ezafi; baina neronen buruari esaten nion: ire ikasleak ire asmo auek ikasi ta zabaltzen asitakoan, urte batzuk baru gaurko euskera sastua, Bizkaian beintzat, garbi-barbi, txukun txukun ta yaio zenean bezain txau ta txuri yafiko zaigu”. (AZKUE, “Txukuneria”, 61. or.).

20. AZKUE, 1891, “Bizkaiko ekautari”. Erka bedi Campionen gramatikaren lehen hitzekin: “Este libro es hijo de un movimiento de patriótica angustia” (CAMPION, 1884).

Buruhauste hoiek, zalantzarik gabe, handiak izan zirela pentsatu behar dugu: ordurarte erabili gabeko hiztegiak gain, hizkuntza berria, hizkuntza "garbia" jorratu nahi du, eta ondorioz aurreko tradizioak ezin baliaturik moldatu beharrean aurkitzen da. Hala dirudi behintzat, aurrekoek egindakoak idazten dituen hitzen arauera:

Ezbeie baina irakurleak' nire eritšipean inor menderatu nai dautanik' uste izan. Bide ezaun lau zuzen ta edegietatik ibili nai neuke' errazago ioan-etorria egiten dai-ta; eta egi-bila noanean bide okerrak' kroskaz beteak eta oituraitsuakaz basatu edo lokatzatuak topako badautaz ¿nor izango dai erruduna? ¿Euskaraari dagokion bide zuzena edegi nai daena? ¿Ala lengo bide zar kroskatsuak eukiko daue errua? (op. cit. ix).

Zailtasun guztien gaintetik, baina, Azkuek euskaraz idaztea erabakitzen du. *Euskal Izkindeaz* idatzi direnen artean, aitzitik, behar baino garrantzi gutxiago eman zaio ahalegin honi; izan ere, gehienera jota, aipatu baino besterik ez da egiten hauxe dela euskaraz kaleratu zen lehen euskal gramatika. Gure artean egun, begi bistakoa dirudi euskara ezer baino lehen erabiltzeko dela, hizkuntza den aldetik; Azkue ere bat dator eritzi honekin. Aukeratu zuen euskara eztabaidagarri gerta daitekeen arren, aitortu beharko litzaioke *euskara* aukeratu zuela. *Izkindeak* akatsak dituenik ez du inork ukatu —are gehiago esango nuke gain-gaineko akatsik nabarienak direla maizenak aipatzen direnak—, baina edozein lanek bezala bertuteak ere aldamenen dituelarik, ez bide dira azken hauek go-goan izan Azkueren gazte-lan honi buruzko eritziak plazaratzean. Argi eta garbi azaltzen digu Azkuek, bere lehen liburu hau euskaraz izango zela edo ez zela izango:

Au gora bera' itz orrei musker begiratuko dautsenik balego' euskaraz izan ezik ezneuala izkinderik izkiratuko beki. Noiz edo noiz euskaraak bere' bere erraietan sorturiko arauen iaubea ta ama izan bear dau (vii-viii).

1.3. *Izkindearen Euskara Ereduaz.*

1.3.0. Euskal lana izateaz gain, *Izkindeak* euskarari buruzko eritzi oso bat biltzen du bere orrietan; Azkue gaztearentzat euskara zer zen erakusten digu, berak nahi zuen hizkuntzak zein eta nolakoa behar zuen izan, alegia. Hizkuntzari buruzko eritzi hauek oinarritzen dute *Izkindean* ematen zaigun bizkaiera eredu osoa, aditza barne. Euskararen konzepzio hau da, izan ere, *Izkindearen* bizkarrezurra, eraiketa guztiaren ardatza.

Euskaraz izkera-mueta bi dagoz: euskaraa bera bere izkerantzakaz, eta diartekoa; euskara garbia eta nastua. A bat dai' lau edo bost arpegiduna; beztea mila modutakoa. Nik aleginez euskara garbia arautu ta erakutsiko daut (viii.or.).

Edozein gramatikak, nahiz deskriptiboenak ere, hitz egiten den hizkuntzatik nolabaiteko abstrakzio bat egin beharra dauka, noski; aitzitik, Azkuek egiten duen banaketa hau, diarte-euskara/ euskara garbia, areago doa: axola dion hizkuntza, aztertu nahi duena, euskaldunetz gaindi, denboraz gaindi dago. Berak bilatzen duen euskara ez da euskaldunen ahoetan bizi dena; hau, haren isladatze hitsa baino besterik ez litzateke, gero eta isladatzen hitsagoa:

z) Izengoitiak eta lekuen aitzizak' *ea ia oa* eta *ua* euskarazkotzat erakusten dauskuez. Itz orrek asmatu itzazanean, gaur baino garbiago itz egiten euen euskaldunak; ez dau inork ukatuko. (...)

Ezdai nire ustez ikustaldi geiago bear' diarteko mugakeraa ta mugakera garbia igarri ezautu ta zeinduteko (98. or.).

Erabilerak, lehenetik orainerako bidean ibiliak, zarpaildu eta pitzatu egin du euskara, eta Azkue gazteak kalte guzti hoiek sendatu nahi lituzke. Aldapan behera amiltzen den hizkuntza, bere lehenera, hots, bere arorik garaienera eraman nahi du *Izkindeak*. Hizkuntzalaritza historikoaren aurreko garaien zantzu nabari da hemen. Hasierako Azkue honek, ez du oraindik ordurako iharduanean zebilen hizkuntzalaritzaren berririk; bere gaztaroko gida-liburuetako batean bildurik zetorren, izan ere, *Izkindean* azken mugaraino eramanez agertzen den erizpide biologista hau:

Las lenguas, lo mismo que los individuos, nacen, se desarrollan y mueren con arreglo á las leyes naturales, y con esto dicho está, inmutables. Cuando una raza determinada, por causa bien sea externa, o bien interna decáe, decáe asimismo su lenguaje²¹;

1.3.1. Hizkuntzaren bilakaera litzateke onartzen ez dena, nahi ta nahi ez okerrerakotzat jotzen bait dira aldaketak²². Honela, bada, euskara ez da, Azkue gaztearen eritzian, euskaldunek sortu eta aldatzen duten zerbait. Euskaldunnei eman zaie euskara, baina ez dute inolaz ere, jaso duten altxor horretan ikulturik egiteko eskubiderik. Gorago ikusi dugun aipu batean, Azkuek aintzineko euskaldunen hizkera hobesten du, bere garaikoenaren aurrean: "gaur baino garbiago itz egiten euen euskaldunak"; jatoriasun hori, hain zuzen, aldaketarik ezean datza. Honen haritik, bada, aintzinako euskaldunak itxuraz aldatzen ez zen euskaraz mintzatzen ziren: euskara *garbiz*.

Honela, bada, *zu* izenordainaren jatoriasunik ezaz ari delarik, oraina eta lehenaren arteko erkatzeari ekiten dio, hizkuntz aldaketaren aldetik: lehena, iragana, hobe zen aldaketa gutxiago zeudelako; orainak, ordea, hizkuntza itxulaztu du:

Lengo ikustaldietan erakutsi dainez' *zu* diakoa dai' *i* bakarra; euskaraak lotsaz nai lautasunez itz eragiteko' izkera bat ez batek ez daukan gaia dauka. ¿Langotasun bakan eder miragarri ta iakintsu au ostikopetuta' ondo deritsoe euskaldunak' *extrangero*-en *modako cortesiak*' tšatšarrak izan arren geuretuteari? (...)

21. CAMPION, 1884, 12. or. Ohar bedi bilakaera honen azalpenean biltzen diren inplikatzeko historiko eta politikoak, jarraian azaltzen dizkigunak Iruñatarrak: "si otras razas han llevado más lejos que ella la cultura, la raza estacionaria se ve obligada á tomar prestada una porción de vocablos que desde luego revelan su origen exótico; si en el combate por la existencia ha sido vencida ó si las llamadas fatalidades históricas la han colocado al lado de otras razas más numerosas, y por consiguiente más fuertes, que de todas partes la cercan y estrechan, la raza subyugada ó acorralada pierde su idioma propio, ó éste sufre la gran influencia de los idiomas dominantes, alterándose y corrompiéndose". Hizkuntzaren egoeraz gainera, kontuan hartu beharoko lirakeke, garbizaletasuna epaitzeko orduan (eta hemen *garbizaletasuna* bere zentzurik zabalenean darabilt), joera hauek sortzen diren garaiko kultur eritziak, baina inoiz ez norabide bakarraz, hots, joera garbizalea agertzen dutenen aldera, bestelakoek ere kultur giro berean murgildurik ageri bait dira. Honi dagokionez, erabat ados nator J.A. Lakarraz apologistei, eta oro har antzerako agertzen diren hizkuntza jokabidei buruz aritzean dienez, ez bakarrik hona ekartzen dudana aipuz: "Hizkuntz eztabaidok interesatuak dirateke oraindik XIX. mendean ere, are honen bukaerantz jadanik hizkuntzalaritza modernoa sortua bazen ere. Sinplegia, guztiz okerra ez esatearen, iruditzen zait "La desmitologización" deitzea Unamunori dagokion atalari Tovarrek bere liburuan egin bezala. Egia da Unamunok bere 1884ko tesian aurrekoen tubalismo kantabrisu eta beste honelako euskaldunen eta euskararen etorki eta historiari buruzko mito gehienak suntsitu zituela. Alabaina, zientziaren izenean bada ere, berak ere badarabiltza zenbait mito berri: "norabide bakarrek" hizkuntz tipologia ("un idioma aglutinante no puede ser nunca tan perfecto y claro como uno de flexión") eta herrien historia eboluzionista lotuaz, euskara Euskal Herriari aurrera egiteko galdu behar duen oztopo bat dela aldarrikatuko du behin eta berriz". (LAKARRA, J.A. "Larramendiren hiztegitzaren inguruan", in *AS/U*, 1985, XIX, 16. or.).

22. Hizkuntz-aldaketak gaitzesteko joera, erabat hedaturik zebilen hizkuntzalaritza historikoa sortu aurreko garaian. Mitxelenak dioenez: "Lo que no se acababa de comprender era el cambio lingüístico. No quiero decir que no se comprendieran aspectos del cómo y del por qué del cambio, que todavía siguen siendo en buena parte oscuros, y por lo tanto discutidos, sino que no acababan de percatarse, en primer lugar, de que el cambio, el devenir, no es un accidente, pensado por lo común como una catástrofe, que sobreviene a las lenguas, sino que está insito en ellas, que es inseparable de su misma naturaleza" (MITXELENA, "Comparación y reconstrucción en lingüística", orain in *Lengua e Historia*. Madrid: 1985, Paraninfo, 88. or.).

Antšinako euskaldunen entzuteak' edonon gaur bere durundia egiten dau; eta ezeutsen euren aitiitzai *on*-ik ezarri, ezeuen inoiz *zu*-rik' ez *Berori*-rik entzun. (79. or.).

Noizkoak dira, baina, *antšinako euskaldun* hoiek? Ez dira literatur tradizioa sortu zutenak; *Izkindean* oso gutxitan aipatzen dira euskal idazle zaharrak (eta berriak), eta aipu urri hoiek beren hizkuntza gaitzesteko izan ohi dira gehienik; horrela gertatzen da, esaterako, Mikoletaren lanarekin, zaharra izanagatik arbuaiatua dena:

Uste au dauken euskaldun batzuk bere badazautaz; onen artean Mikoleta-ko izkiralaria. Orain berreun urte' Izkinde izeneko bat izkiratu euan Bilbotar abade onek. Itz gitšitan errakune geiago ezdaut inoiz irakurri (88.or. 2.oh.).

Azkuek goraiatzen duen iragan hori, ez da inolaz ere iragan historikoa; atzerago kokatuko litzateke, erromatarrak etorri aurreko garairen batean, agian. Euskal tradizio idatziaren gaitzeste honek luzaro iraungo zuen euskalarien artean, batez ere garbizaletasunaren ildotik zebiltzanen inguruan; pentsabide hau bikainki bildurik agertzen da Olabidek Azkueri bidalitako gutun batean:

Para hacer Van Eys esa repartición..., debía haber contado con alguna obra euzkca. de los tiempos íntegros del euzk°, ... Pero desgraciadamente, no tenemos ninguna obra de esas: nuestros más antiguos monumentos literarios son de ayer y solo son apreciables en ellos las formas incidentalmente, acaso contra los prejuicios mismos del autor, y como restos del naufragio, vemos en ellos entre un mar de exotismos de dicción y de frase, que al par que la dégradación de ntro. idioma, demuestran por otra parte la genuina procedencia indígena de lo que allí queda sano en medio de tanta despreocupación literaria. A nosotros nos toca entresacar esas formas y materiales buenos de entre el montón de trapos sucios; ... (apud. IRIGOYEN 1957, 301-322).

1.3.2. Historiaz kanpo dagoen urrezko garaiaren bila abiatzen da *Izkindea*; garai hortako euskara berbiztu nahiean. Horretarako, bada, hitz egiten den hizkuntzak gordetzen dituen jatortasun-ondarrak bildu eta hitzunen axolakabekeriak eraginiko sasi-bilakaerak baztertu nahi ditu Azkuek:

Onetarako' *edonongo esakeraak* euskarazkotzat eukiko daiz; *nonbaitekoak'* araua ostikopetuten dauenean' euskaratutzat.

Gauza baten ganean oitura ostetu bi dakustazanean' biak al daitan zietzen astertuta gero' eta araugea itšita' araudun oituraa euskarazkotzat beti erakutsiko daut (viii. or.).

Garbitze eta apaintze lanaren ondoren bakarrik ezagutuko da *benetako* euskara, ikuturik gabeko euskara, zein den. Izan ere, berebiziko edertasun eta osotasuna duen hizkuntzaren idoro nahiean dabilkigu Azkue; inolaz ere gizakiek sortua ezin izan daitekeen hizkuntzaren bila:

Euskaraa ezdai bezte izkeren antzeko aberatsa: aberatsa dai' edozein baino aberatsagoa eta ugariagoa; ezdai baina aberastasan au zatika batua' bere erraietan' gizonek zelan ezdakiala' sortua baino (152. or.).

Ez dute euskaldunek sortu euskara; ez dira beraz euskararen jabe. Zaindu eta bizirik gordetzeko altxorra litzateke areago, *Izkindearen* hasiera-hasierako hitzek adierazten digutenez:

Bizkaiaak' bezte askori legez' baituran emon eustan niri bere izkeraa; nik ezdaut zelanbait arautu baino bezterik egin: liburu au ezdai bada nirea, Bizkaikoa ta Bizkaiana dai. ("Bizkaiko ekautari").

Hizkuntza delarik nagusi, hots, hiztunen sormenetik kanpo dagoelarik, hauek makurtu behar zaizkio hari, eta ez alderantziz. Azkue gaztearen hitzak irakurriaz, esan liteke ez dela euskara euskaldunen tresna, baizik euskaldunak euskararen mirabe. Campionek ez du bere euskararekiko begirunea azken mutur honetaraino eramaten, eta bere gramatikan, izen morfologiaz ari delarik, honela dio:

Esto sería lo perfectamente lógico; pero COMO LAS LENGUAS SON CREACIONES ESPONTÁNEAS INCONSCIENTES, muchas veces se apartan de nuestra lógica de gabinete²³.

Azkueren erantzuna garbia da: berak ez du hizkuntzez hitz egiten, baizik euskarari buruz; ez du inolaz ere onartzen euskara horrela sor zitekeenik:

Arturo Campion-i bear dakion begirune edo itzaltasun guztiaz' eta bere izkindea irakurri ta izkinde au irakurten dagozanai gogorik zintzoenaz' oartso batzuk egingo dautsetaz.

a) Euskaraa' euskaldun askon aoan edo diartean zelanbait esainduta egonarren' ederregia zuzenegia ugariegia politegia ta andiegia dai' berez (garitzetako zalgia legez) eta itsumustuan (lotorditako [irakur —du—] itzen antzera) sortua daila esateko.

b) Geienean' geure arauetara eta geure gela-arteko adikerara euskaraa ezdaila mendetuten dinogunean' geu ta geure adikeraa izaten gaiz bere arau miragarrietara mendetuten ezgaizanok (113. or.).

Euskara, edo *Izkindeak* gaitzat duen euskara bederen, ez da gainerako hizkuntzak bezalakoa; bestelako izakia dugu; bestela eratu eta sorturikoa:

Burutasunak pilotu ta azpilduriko adobakiak daiz oraintsuko izkeron ondasunak. Euskaraak aberatsa ta iakituriz betea izateko' ezdau adobakirik bear; bere sustraietan ezdai gizonan burutasunik agiri (118. or.).

Bestelakotasun honen iturburuan datza, hain zuzen, Azkueren lehen lanaren muina; bestelakotasun honen arauera antolatzen bait da *Izkindearen* helburua. Euskararen bestelakotasuna, hizkuntza naturala (edo Azkueren hitzetan *giza izkeraa*) izateak ematen dio, sintaxiaren (edo *alkarmenaren*) atala aurkeztean dioskunez:

Ezdakio Izkinde-atal oni bear dain bezte garransi emon, eta emon dakion apurra bere' bezte izkeretatik artu dai: gizako izkeraa ta gizonak itsurgeturiko izkeraak ezin bardin azaldu daikez: a ezdau gizonan burutasunen kondairak ondo erakutsi al izango, bezte onei gizako legeak aurkeztutea alperreko saila izango litzateke (287. or.).

Hau frogatu nahi digu *Euskal Izkindeak*: euskara, XVIII. mendeko hizkuntzalari askok aurkitu nahi izan zuten hizkuntza naturala, lehen hizkuntza dela:

Euskaraa bere itzen erabidean gozoo' zietza' zolia' ta erraza dai: ikusita dago; ugaria dai bere gaitan, aberatsa' beste izkerarik ezlangoa, arauetan ezunerik bagekoa, iakituriz betea... itz baten: gizako izkeraa. Itzen Alkarmenean zelangoa dain iakiteko' araurik arau ta gertaririk gertari irakurlea eroango daut (288. or.).

1.3.3. Baieztapen honek berehala dakarkigu gogora Astarloaren izena; duran-garraren itzala ezbairik gabe atzeman daiteke *Izkindean*, eta Azkuek berak jartzen du lehenik, irakasle izan dituen euskalariak aipatzean:

Ni geien argitu nauen izkiralariak' Astarloa' Zabala ta Campion daiz; eta euroi ezer kendu bage' neure ama maitea' bere ez-iakinean' izan dai nire irakaslerik onena. Guztioi eskerrak (ix. or.).

23. CAMPION, 1884, 256. or. Testuan agertzen den aipua, dena den, *Izkindeatik* hartu dugu, eta bertakoa da azpimarra (AZKUE, 1891, 113. or.).

Euskal Izkindean nabari den Astarloazaletasuna azpimarratua izan den arren, uste dugu eragin honek aitortu zaiona baino indar handiagoa duela. Gure eritziz, Azkue bete-betean jarraikitzen zaio Astarloaren egitasmoari, batik bat *Discursos Filosóficos sobre la lengua primitiva* liburuan ageri den egitasmoari: lehen hizkuntza, hizkuntza naturala, euskara dela frogatzea²⁴.

Honi dagokionez, *Izkindea* gramatika bat baino gehiago da, bere asmoetan bederen. Azkuek euskararen deskribapena baino haratago dagoen helburua erdie-tsi nahi du: Astarloaren tesia egiaztatzea litzateke, izan ere, *Izkindean* erakusten zaigun hizkuntz eredu hutsik gabearen zeregina.

1.3.3.1. Asko dira *Discursos* eta *Euskal Izkindearen* artean aurki daitezkeen antzekotasunak; asko, eta arras adierazgarriak. Astarloaren lana da Azkuek bere gramatikan aipatzen dituen lehenetariko bat; bigarrena, hain zuzen, *Peru Abarca*-ren ondoren: "Astarloak izkiraturiko *Discursos Filosóficos* deritson liburu baten' dagoz itz onek ondo astertuta" (21.or. 7.oh.). Durangarraren lana da gehien aipatzen dena *Izkindean*, eta beste idazleen eritziak, batzutan onartuak eta bestetan kritikatuak agertzen diren artean, Astarloarenak beti eman ohi ditu ontzat Azkuek. Onartzen du hizkuntzaren hotsek berezko esan nahia dutelako eritzia, eta eritzi honek berarekin dakartzanak: hizkuntza naturalaren hitzek beren erreferenteekiko gordetzen duten egokitasuna, adibidez.

Astarloa-ko izkiralari iakintsuan ustez' $a = \text{eda}' \text{ sendotasuna} \dots$ dai; $r = \text{zirkin}$, $i-k \text{ meta-suna}$ esan gura dau.

$A+r+i =$ Edaan zirkin metua dai, bada. Izamena ez dai bezterik'.

$\text{Arin} = \text{ari}+n$ (biguntasuna edo indar bagea) = *Izamenan biguntasuna*; eta gauza $\text{arin}+a$ autše daila edonok daki. (...)

Antsinako Erromarrak' *Izameneko aria* bizitzan eun eta eriotzan ebateko' *Iru Parca* euren irudimenean sortu euezan. Euskaraz *ari'* *izamena* eta iruteko *aria* dai. ¿Erromarren ames polit agaz artuemonik etedauka? (55. or.).

Astarloaren oin-hipotesiak loturik dakarren beste eritzi bat, onomatopeien, *zarata-itzen* balioa eta edertasuna da. Honi ere eskeintzen dio Azkuek lehentasuna bere *Izkindean*; "Zarata-itzetan egoteak" izkeraa edertuten dau" (23. or.). Edertasun honen erakusgarri, beraz, zerrenda luze bat biltzen du: *tanta, dandarrez, kikildu, tšitšin, kirkil, tširtšil, tširrit...* (24. or.).

Hala ere, hitzen sorburua ez da Azkuek atsegin duen alorra; etimologiak, eta hauei loturiko arazoak ez dira sarri plazaratzen *Izkindean*, oharretan eta bakanka ez bada. *Izkindea* gramatika den aldetik, hizkuntzaren azaltzean, arautzean ari da, ez hitzen sorburu-bilaketan:

Ezdagoke Izkindariai izen sortuak zelan eratuten daizan astertutea: Asterrena etimologia deritson iakinde baten ikasten dai erabide ori (52. or.).

1.3.3.2. Aditzari eta joskerari dagozkien ataletan nabari da gehienik Astarloaren eragina *Izkindean*. Esan genezake arlo hauetan saiatzen dela batik bat Azkue *Discursos filosóficos*-eko irakaspenak zabaltzen eta oinarrizten. Astarloak filosofiaren haritik eskeintzen dituen hipotesiak, euskararen adibideak ugari eraku-

24. Honi dagokionez, aitortu behar zaio Tovarri *Izkindearen* Astarloazaletasunaz ohartzten lehena izan zela: "Y extrañamente para nuestro gusto, al sobrio y despierto trabajo de *El imposible vencido*, prefiere las especulaciones del durangués, en quien con razón su contemporáneo Moguel criticaba el "genio sistemático". Hala ere, uste dugu Astarloa ez dela soilik iturri, Campión eta Zavala bezala. Astarloa litzateke *Izkindearen* gidaria, sorburua. Ik. TOVAR, 1966, 62-63. or.

tsiz eta hipotesiok zehazturik frogatu nahi dizkigu *Izkindeak*. Aditzari dagozkionak direnez gero guk aztergai hartu ditugunok bereziki, aurkeztu baino besterik ez dugu egingo *Izkindeak* ageri duen joskerari buruzko atalak (Azkuek *esapidea* deitzen duena), durangarraren ideiei zor diena, eta ideia hoietatik abiatutik, Azkuerenak berarenak diren aurkikuntzak²⁵.

Para que nos hagamos cargo con la debida claridad de la perfección ó imperfección con que colocan los idiomas sus respectivas voces en la mútua comunicacion, hemos de tener presentes las tres noblezas en que se dividen estas; es a saber: la nobleza de origen; la nobleza de ministerio y la nobleza de mérito ó movilidad. Igualmente se han de tener presentes los grados de estas noblezas; esto es, que la nobleza de mérito ó movilidad es la superior de las tres, y que por consiguiente las voces que gozan de esta nobleza han de ser colocadas en nuestros conceptos con antelación a las demás: que después de esta nobleza sigue la de ministerio; y que la última de todas, ó la ínfima de las noblezas es la de origen²⁶.

Astarloaren eritzi hau ontzat emanik abiatzen da Azkue euskararen *esapidea* azttertzer. Hasieratik, baina, *Izkindearen* egileak durangarraren hitzon berrirakurketa bat egiten du, gramatika aldetik egokiago gertatzen dena; Astarloak erizpide filosofikoen arauera mugatzen dituen *nobleza* maila hoiek —Azkuek *garransi* itzultzen duena—, gramatika-atalen arauera azaltzen ditu. Honela, Astarloaren *nobleza de origen*, *Izkindean iatorrizko garransia*, oso gutxitan ageri dela diosku; beste biak ezartzen ez direnean soilik erabil daiteke erizpide hau.

Iatorriz *aitak semeak* baino garransi andiagoa dauka; augaitik bezte garransirik *sema*-n alde egon ezik' *aita*' *sema* baino lenago esan bear dai: *aita-semeak*, *aita ta semea*²⁷

Nobleza de ministerio delakoa, hitzen arteko harremanetan ageri ohi dela diosku Azkuek. Eskeintzen dituen adibideek erakusten digutenez, perpausaren osagaien barneko egituraz ari da batez ere²⁸. Azkenik, *nobleza de movilidad*, Azkuek *eragintasuna* edo *eragintasuneko garransia* itzultzen duena, batik bat perpausaren osagaiek ageri duten ordenan ezartzen dela dio.

Garransi onetatik lenengoa gertadi gitsitan ezarten dai, bigarrena edo egikizunezkoa itz banatuena alkartasunetan ondoen ezarri leike; irugarrena edo eragintasuna esakizun gaietan (335. or.).

Oro har, bada, esan genezake Azkue, Astarloak erizpide logiko-filosofikoak erabiliz egindako lana, gramatika osatu batean gauzatzen saiatzen dela. Bere hurbilketa, beraz, hizkuntza aldetikoa da gehienik, durangarraren hipotesiak oinarri baditu ere.

Hizkuntza aldetiko hurbilketa hau egiteagatik lortzen du Azkuek zenbait aurkikuntza berri, Astarloaren lanetan ilun edo garatu gabe ematen diren arloak argitu eta landu nahi dituenean. Honen adibiderik egokiena, perpausaren osagaien ordena aztertzean egiten dituen oharrak dira.

25. Gai honek, noski, azterketa sakonagoa behar du, bere interesagatik. Guk arazoaren nondik-norakorik orokorrenak itxuratu baino besterik ez dugu egingo. Halere, uste dugu Altuberen uztaraino, badela halako bide bat euskalari zenbaitzuk urratzen dutena; bidegintza horretan *Izkindeak* badu, ziurrenik, aitortu zaiona baino parte handiagoa.

26. ASTARLOA, 1883, 755. or. *Izkindea* eta *Discursos*-en artean dagoen hautsiezinezko loturaz jabetzeko, erka bitez lehenaren "Esapidea" izeneko atala, eta bigarrenaren "Reconocimiento de la Sintaxis", 754-773. or.

27. AZKUE, 1891, 335. or. Astarloak: "En este caso se ha de dar el primer lugar á aquellas voces cuyos signados son más nobles; se dirá padre é hijo, pero no hijo y padre" (ASTARLOA, 1883, 507. or.).

28. Ikus bedi honetarako, AZKUE 1891, 335.etik 341.era ematen dituen sailkapen eta adibideak: "Izenan osaki mendetuak", "Aditzan osaki mendetuak", e.a.

Astarloaren lanean, *nobleza de movilidad* delakoak garrantzi handia hartzen du, baina halarik ere, durangarraren hitzak ez dira garbiak alor honetan sartzean. Erakutsi nahi duena zera da:

Sin embargo, reparo que la nobleza de movilidad es manejada por el bascuence con más finura que los otros idiomas, y para patentizar esta verdad me valdré de dos particularidades ó de dos modos singulares que registro en nuestro idioma: el uno cuando se quiere dar á entender el entusiasmo que causa en nosotros la cualidad de un sujeto: el otro en el arreglo con que coloca este idioma, no la primera, sino todas las voces segun el orden con que contemplaron sus signados en el concepto comunicado (ASTARLOA 1883, 768. or.).

Durangarraren mintzoaren haritik, zaila da antzematen egun *galdegai* deitzen dugunaren susmorik darabilen bere irakaspenetan, ala besterik gabe euskara eta gartzelaniaren egiturek dituzten jokabideak ezberdinak direla frogatu nahian ari den²⁹.

1.3.4. Azkueren *Izkindean*, aitzitik, badirudi euskal perpausaren jokabideari buruzko zenbait ideia berri ageri direla. Astarloaren esanetatik abiatuz, Azkuek zenbait erregela eratzen ditu, eta hoietan, oztupoekin bada ere, uste dugu galdegaiaren arazoari hurbiltzen zaiola. Adibidez, perpausean komunikazio aldetik garrantzi gehien duen osagaia galderarekin erlazionatzen du:

LENENGO ARAUA. Esakizun-gaien esapidea ezdai beti bardina izaten: batzuetan izatea adizkian aurretik esaten dai, atzetik bezteetan. Onenbezte iazoten dai bezte gaiakaz bere. Aurretiko gaia zein dan iakiteko' eragintasuneko garransia [nobleza de movilidad] zineak daukan iakin ber dai: garransirik geien daukan gaia aurretik ipinten dai, gitšien daukana' atzetik. Garransia zeinen alde dagon igarteko' itz egiten dauenan alegina ezauteuta dai onena, eta itzginan alegina' *gai bilatua zein dan iakinda* ezautu al izango dai. Ona emen lenengo araua: *gai bilatua zein dan iakitea* (AZKUE 1891, 341. or.).

Zalantzarik gabe, pasarte honen erdal-itzulpenak gogora ekarriko liguke Altuberen lana, era berean izendatzen bait da han, hiemen Azkuek aipatzen duena: "Para adivinar á favor de cuál está la importancia lo mejor es conocer la intención del que habla, y la intención del que habla podremos conocerla sabiendo *cuál sea el elemento inquirido*. He aquí la primera regla: *el saber cuál sea el elemento inquirido*³⁰. Ondoren, *gai bilatuak* zer diren azaltzen digu Azkuek: "Gai bilatuak itz bilakien [palabras inquisitivas] erantzumenak daiz" (341. or.). Beraz, Azkue gaztea konturatu zen bere lehen lan honetan, galdegai eta galderaren artean zegoen egitura antzekotasunaz. Bestalde, ohartu zen ere galdera-osagaia eta aditzaren artean zegoen loturaz, bere azken arauan adierazten duen bezala:

29. "En efecto, la expresión *zorionecuc seme onac dauqueezan gurassuac*, traducida literalmente á la lengua castellana es la siguiente: *felices-los hijos buenos-los tienen-que padres-los*. Bien veo que es ingrata esta colocación al oído castellano como dijo en su censura crítica el señor cura de Montuenga; pero ¿de dónde viene esta ingratitud? No tiene otro origen sino el uso ó hábito del oído familiarizado con la sintáxis contraria. Esto mismo diría un bascongado si su frase estuviese en la sintáxis castellana; y ¿cuál de estas dos lenguas tendría razón? Para ambos idiomas es ingrata la respectiva sintáxis: se hallan encontrados en su modo de pensar, y es preciso que un tercero decida la disputa. ¿Recurrirémos á los demás idiomas para que sean jueces de nuestra disputa? No por cierto. Cada uno de ellos tiene su particular sintáxis; unos favorecen nuestro idioma en la mayor parte: otros la castellana, y por lo mismo son interesados en la sentencia. Recurrámos, pues, á la filosofía del lenguaje. Consultemos las causas que hacen enérgica una expresión, y hallaremos que es el trastorno quien causa la movilidad en el orden de las ideas: de modo que estas tendrían mejor sintáxis, cuanto pinten con más propiedad aquel orden ó empuje mayor ó menor que dieron al ánimo en la formación del entusiasmo" (ASTARLOA, 1883, 773. or.).

30. Aurreko aipuaren azken pasartearen itzulpena da hau, AZKUE, 1891, 341. or. (Azkuek berak eginiako itzulpena, noski). Altubek *Izkindeatik* hartu zuen, hain zuzen, bere *elemento inquirido* deitura: "El Sr. Azkue en su *Euskal-Izkindea* hace una somera mención del distinto carácter que presentan en euskera, bajo el aspecto que acabamos de señalar, las diferentes partes de una oración. Y llama "elementos inquiridos" a los que... (...) Adoptando la denominación del Sr. Azkue, llamaremos, pues, miembros inquiridos a aquellos que como el "aita" y el "Gaur" señalados en el párrafo precedente, ocupan en las oraciones ordinarias, por su importancia y por el acento especial que se les imprime en la pronunciación, el mismo lugar que las palabras interrogativas o inquisitivas (...) en las oraciones de interrogación (ALTUBE. *Seber Ederismos* Bermeo: 1929 Gaubeka, 2-3. or.).

BEDERATZIGARREN ARAUA. Itz bilakiak oituten daizan esakizunetan' euren atzetik ipini bear izaten dai aditza.

¿*Non egon dai aita? ¿Noiz ikusi daue gure etsea? ¿Zelan dagoz* Tšomin ta nire bezte adizkideak? ¿*Nork zuritu dautsa* Tšomini burua? ¿*Zeinbat aritz daukaz* bere etše-aldean? (345. or.).

Astarloaren irakaspenek baldintzaturik dago *Izkindea*, halere, eta galde-gaiaren egitura galderarenaren antzekoa dela esatera heltzeko, Azkuek durangarrak idatzirikoak alde batera utzi behar zituen. Esan genezake azken urratsa emateko Astarloaren itzalak ilundu ziola Azkueri bidea; honela, *gai bilatuak* perpausean duen lekua azaltzean, *Discursos*-eko esanak darabiltza eredu:

Lengo arauaz zein itz lenengo ipini azaldu dai. Gaien ganera lau edo bost osaki esakizunak eukiez gero, ¿*zelan iakingo dai zein lenen esan' zein bigarren' zein irugarren...* ta zein atzenen? —Onetarako bere' osakien garrantzia gomuta izan bear dai, eta au ondo egin al izan ezik' bakoitzan *erakusker*a onak lagun egingo dautsa esaleari naiz izkiraginari³¹.

1.3.5. *Izkindea*, bada, ez litzateke soilik, horrela aurkezten zaigun arren, errakuntzaz eta akatsez beteriko euskal gramatika eskasa. Badira, gure eritziz, zenbait aurrerabide liburu honetan, eta ez bakarrik joskera mailan. Tovarrek esaten duen bezala:

Aunque con aquel espíritu lógico, hay que reconocer que Azkue avanzaba muchas veces hacia una gramática fundada no en la tradición greco-latina, que como una camisa de fuerza ha sido impuesta a las lenguas distintas de las nuestras, sino en un análisis descriptivo de las palabras y de su naturaleza y funciones (1966,68. or.).

Esango genuke *Euskal-Izkindeak* baduela zer-esanik ugari euskal gramatika-ondarearen historian: kate horretan eskeini ohi zaion baino garrantzi gehiagoko maila litzateke. Aurrekoek esandakoetatik zer eta nola jasotzen duen bahatzeke dago, eta beraz, nekezago neur daiteke zertan den gramatika honek bere alorrera dakartzan ale berrien kopurua. Zinez uste dugu era honetako azterketa batek ez lukeela ondorio alferrik, batik bat honelako hurbilketak hutsaren ondokoak izan direlako Azkueren lehen lan honi dagokionez bederen; eta lan honetatik zerbait garbi ateratzekotan, hauxe litzateke hain zuzen: *Izkindearen* eragina aitortu zaiona baino areago hedatzen dela, alegia.

IZKINDEAREN ADITZ-SISTEMA.

2.0. Sarrera.

Atal honetan, *Euskal-Izkindeak* aurkezten duen aditz-sistema izango dugu aztergai. Ezin esan daiteke XIX-XX. mendeen arteko zubian eratzen den bizkaiera

31. AZKUE, 1891, 343. or. Haatik, Azkuek egiten dituen beste zenbait ohar ere, oso interesgarri gertatzen dira, galdegaiaren arazoari dagokionez. Honela, konturatzen da aditza bera izan daitekeela garrantzi gehien duen osagaia. "Gitsitan aditzan alde egiten dai itzginan alegina, esakizun luzeetan gits' iagotan. ¿*Ekarri dautsu Andresek?* Inork itanduez gero' *ekartean* dago garrantzia, ta *ekarri dautsu Andresek* erantzun al izango litzake. Ez ta *ba* aldagaia sarrien eukiten dau aditzak eragintasuna bere alde: geroago azalduko dai gertaldi au". (AZKUE, 1891, 342. or.) Ez eta *ba-ri* buruz dioena ere, arras Altube ondoko gertatzen da: "Laguntzaileak ez nai *ba* aldagaia iratzita daukezanean' aditz mugean aurretik geienean ipini az ganera' esapide polita izaten dai *bien artean bezte gai biak eta osakiak ipintea*. *Ezdau* orrelango gauzarik nire anaiak *ikusi*" (AZKUE, 1891, 345. or.).

idatziaren aditz morfologia *Izkindeakoa* denik bete-betean; baina hala eta guztiz ere, gramatika honetatik atereak dira eredu berri hori egituratzen duten ezaugarri nagusiak, ez hainbeste hiztegi mailan, baina bai aditzari dagokionez bederen, eta baita beste zenbait hizkuntz ataletan, hala nola joskeran edo hitz-erartoketan, esaterako. Gure azterketan, aditzaz arduratzen gara bereziki, inon baino argiago alor honetan utzi bait zuen *Izkindeak* bere zantzua ezarririk ondorengo literatur bizkaieraren ereduari dagokionez.

Izkindearen zantzu hori zertan den mugatu gogo genuke beraz. Izan ere, eragina, itzala, ez datza soilik zenbait aditz formaren arrakasta begi-bistakoan; areago doa: *Izkindean* proposaturiko aditz laguntzaile osotik aurrera egin zuten forma eta aukerekin batera, beren erraietan zeuden eritzi eta hipotesiak ere onartu ziren azken batean. Arazo biok elkarri loturik daudelarik, bien berri ematen saiatuko gara hemen: Azkueren lehen gramatikak erakusten dituen aditz paradigmak osotasun bat direla ahaztu ez dugun arren, arrakasta ezagutu zuten alde eta ezaugarriez arduratu gara bereziki; bestetik, hauen berri ahalik osoena eman ahal izateko, *Izkindearen* aukeretan dautzan erizpideak azaldu nahi izan ditugu. Ondorioz, lanaren atal hau aditz formek baino areago, forma hau ala bestea aukeratzeko erabiliriko oin-hipotesiek egituratzen dute.

2.0.1. Sarreran erakusten saiatu garenez, eta atal honetan zehar berriz ikusi ahalko dugun bezala, *Izkindea* tesi bat frogatu nahi duen gramatika da: euskara, *giza-izkeraa*, hizkuntza naturala delako tesia. Euskararen konzepzio miraritsu honen isladapenik fidelena, euskal aditzaren egituran aurkitzen du Azkuek. Izan ere, aditzari dagokion atala da liburu honetako zatirik landuena, azaltze edo teoriagintza saiorik osatuena ageri duena. Atalaren sarrera-hitzek garbi asko adierazten digute Azkue gaztearen ikuspuntua honi dagokionean:

Euskal-aditza ziet azaldutea' dirudien baino egikizun zailagoa dai.

Euskal-aditzan onetsi ta onesan andiak non ta noiznai entzun ta irakurri doaz; baina gizonan onesan andiena bere' neurri tsikiegia dai aditz miragarri ta Iaungoikozko au adierazoteko. It'sasoan anditasuna' ekaitzena ta gizako bezte mirariena iragarteko' ez dai oraindano itz egokirik izkiratu ez oguzi: gizako anditasunak Iaungoikoan itzak sortu ta neurtuak daiz; eta t'sat'sarra dai gizonan itza eurok bear dainez astertuteko. It'sasoa ikusiaz zelanbait zer dain iakin leike, euskal-aditza ikasiaz zelan edo zelan ezautu al izango dai; begirik argienak ikusi daiken guztia ikusita bere' it'sasoak zer-erakutsi asko dauka bere azalean ta erraietan; eta bururik askarrenak ikasiala ikasiarren' mila irakaskizun eukiko dauz gero bere euskal-aditzak³².

Euskal aditzari buruzko laudorioak ostera eta berrizko gaia dira gure gramatiketan, Larramendi eta Astarloaren ondoren³³; aitzitik, aztura honen ibilbidean, *Izkindearen* hitzak gailentzen dira gainerakoen artetik, are Astarloarenetatik gora³⁴. Hain zuzen ere, *Izkindeari* dagokionez bederen, laudorio eta goraiatzeko hauek sarrera antolatzekeko modu bat baino gehiago dira; naturarekin egiten duen erkatzea, adibidez, ez da ustekabekoa, euskal aditzak naturarekiko duen egokitasun hobe-ezina erakutsi eta azaltzea bait da Azkuek helburu hartzen duen lana.

32. AZKUE, 1891, 145. or. *Giza* hitzak, "naturaleza" esan nahi du *Izkindearen* euskara eremuan.

33. Honela dio Larramendik: "Es tan grande la armonia del Bascuense en sus Conjugaciones, y tan admirable su variedad, y dispositiva, que no puede imaginarse otra mayor" (LARRAMENDI, 1729, 42. or.). Beranduago, eta Azkueren ikasliburu izan zen bat aipatzeko, Campionen hitzak ere bide honetatik dabilta. "Dado el genio de la lengua euskara, parece escusado añadir que no había de fallar á sus procedimientos habituales en lo que se refiere al sistema verbal, que es, sin disputa, uno de los más ricos que se conocen, si es que no ocupa el primer lugar" (CAMPION, 1884, 49. or.).

Izkinde guztian bezala, honetan ere bere irakasle Astarloaren urratsei jarraiki doakigu: durangarrak bere *Apología de la lengua bascongada*n esanikoa, hots, “el bascuence en su verbo es un vivo retrato de la naturaleza” (147. or.) litzateke, izan ere, *Izkindeak* aditzaren atalean egiaztatu nahi lukeen hipotesia.

2.0.2. Honetarako, hau da, euskal aditza hizkuntza naturalaren aditza dela frogatutzat ezarri ahal izateko, naturaren legeetatik hizkuntzaren legeetara doazen argitasunak eta argudioak darabiltza Azkuek behin eta berriz, filosofiatik aditz morfologiarako bidea ibiliz. Honengatik, nekez uler daitezke *Izkindeak* dakarren sailkapena eta bere inguruan egiten diren ohar edo iruzkinak, aldi berean bildurik dauden erizpide filosofikoak kontutan izan ezik. Azkuek egiten duen bide bera berregiten saiatu gara beraz; horregatik, *Izkindean* nagusi diren ideia biak darabiltzagu guk ere atal honen egituratzaile gisa: Batetik, *izan* aditzaren garrantzia, eta aditz laguntzaile guztian betetzen duen lana; bestetik, *denbora* aditzean: nola zatitzen den, zeintzu diren bere ezaugarriak, e.a. Ideia bi hauen inguruan antolatzen da *Izkindearen* aditz-sistema, eta baita ondorengo literatur ereduaren aditza ere; hortaz, aurreko tradizioarekiko etenari antzemateko, beharrezko deritzogu aldaketen erraietan denari so egitea bereziki.

2.1. *Izan* Aditza: Aditz Bakarra.

Euskal-Izkindea guztian nabari daiteke inguruko erdal-gramatiketatik aldentzeko ahalegina, hots, hizkuntza erromanikoen gramatika kategoria eta zatiketak alde batera utziz, euskararen datu eta gertakarietatik abiatzeko ahalegina. Aditzaren atalean, gure eritzirako behintzat, inon baino hobeto antzematen da Azkuek daraman jokabide hau, zeren, ikusiko denez, *Izkindeak* eskeintzen duen aditz-sailkapenak ezer gutxi bait dio zor latinaren edota bere ondorengo hizkuntzen gramatika-eraginei.

Honek ez du esan nahi, noski, aurre-eritzirik gabeko azalpenen bila abiatzen denik Azkue bere lehen lan honetan, eta uste dugu honez gero azaldurik daudela zeintzu diren *Izkindea* baldintzatzen duten ideiak. Euskararen izate berezia delarik gramatika honek frogatu asmo duena, bere jokabidean berezien gertatzen diren gertakarietatik abiatzen den azalpena lantzen da, beraz.

2.1.1. Euskal aditzari heltzean, Azkuek azaldu beharreko arazo nagusi batekin egiten du topo: euskarak, aditz trinkoetan izan ezik egiten duen banaketa, aditz nagusi eta aditz laguntzailearen artean. Izan ere, bere sailkapenak jokabide honen berri ematera etorri nahi du, zuzen-zuzenean, eta baita, esan gabe doa, aditza egituratzeko modu hau naturari berari dagokiona dela frogatzera ere.

Aditzaren definizioa bera, zedarri honekin eratzen du Azkuek, berak eskeini-riko euskal aditzaren azalpenari ongi dagokiona ezarriaz:

Gauzen izamen langotuan edo langogean itz agergarria daila aditza uste daut³⁵

34. Nahiz durangarrarenak diren *Izkindearen* mailara gehien hurbiltzen direnak; adibidez: “No sé si se habrá presentado jamás, ó podrá presentarse en algun tiempo en el orbe literario, un fenómeno mas estupendo, mas increíble á primera vista, y que con mayor claridad descubra su belleza que nuestro verbo. No tendrán ya los filósofos en lo sucesivo dificultad alguna en instruir á los venideros sobre las acciones humanas. ¡Qué voluntario tan bien dibujado! ¡qué primor en las acciones necesarias! ¡qué grandeza en el modo forzoso! La posibilidad se presenta en el verbo Bascongado con todos aquellos caracteres que le son propios por naturaleza” (ASTARLOA, 1803, xii. or.).

35. AZKUE, 1891, 146. or. Aipu hau, eta aurreragoko beste zenbait, beren erdal itzulpenarekin emango ditugu, *Izkindearen* euskal ereduaren zailtasunez gain, hiztegi-zailtasunak gehitzen bait zaizkie, batik bat honen antzeko definizio edota filosofi arazoei buruzkoetan. Itzulpenak, noski, *Izkindeak* berak dakartzanak dira: “Creo que verbo es “palabra expresiva de la existencia calificada ó no calificada de las cosas”.

2.1.2. *Izatea* adierazten duen perpaus-atala litzateke bada, aditza; baina definizio honetan izate moeta bitaz mintzatzen zaigu *Izkindea*: izate *langotua* eta *langogear*, alegia. Gorago esan den bezala, Azkuek bere frogabidean jokabide berbera darabil beti: lehenik, naturaren legeak nolakoak diren ezartzen da, eta ondoren erakusten euskarak horrelaxe jokatzeko duela. Hemen ere, bada, bide bera egiten du:

Gizan izateak baino ezdagoz. Langotasun ta bezte ganerantzeko guztiak izateetan bizi daiz. Izate guztiak *izakizuna* ta *izamena* daukez: *izakizuna*’ izenak agertu daroe, *izamena*’ aditzak. *Izamena* (bardin *izakizuna* bere) *langotua* nai *langotu* bagea izan leike: gertaldi biotan *aditza* esan oi dakio *izamena* agertuten dauen itzari, estu estuan aditz egiazko bat baino ezegonarren.

Augaitik adirapenean’ *gauzen izamen langotuan edo langogean itz agergarria* daila esan dai³⁶.

Izamen langotu/ langoge bereizkuntza honen funtsa eta zergatia, ez zaigu azalpen guzti honen ondoren baizik agertuko: *izan* aditza bait da, hain zuzen ere, *izamen langogeari* dagokiona, eta *izamen langotuari* gainerako guztiak:

Izan aditzak’ *izamen langogea* edo *utsa* agertuten dau; bezte aditz guztiak *izamen langot*uak agertuten dauez, edo obeto esateko, *izamenan langotasunak*³⁷.

Izkindearen ereduan, beraz, hauxe litzateke euskal aditzak ezagutzen duen zatiketa nagusia: *izan* aditza (*aditz langogea*) eta gainerakoak (*aditz langotuak*). Zatiketa honek azalduko luke, ez bakarrik euskal aditzaren jokabidea, baizik honekin batera (eta hauxe litzateke *Izkindearen* helburuetarako azalpenaren alderik garrantzitsuena) jokabide horren zergatia: naturarekiko egokitasuna. *Izan* aditza da euskal aditz laguntzailea sortzen duena; honela, bada, gainerako aditz guztiak (*aditz langotuek*), bere beharra dute jokatuak izateko. Ondorioz, euskal aditz bakarra, *sensu stricto*, *izan* aditza da *Izkindearen* arauera:

II. ADITZ LANGOGEA

Len esan dainez’ estu estuan bakartzat euki leike aditz au. Bezteak izamenan langotasunak daizala lendik dakigu. Gizan izate guztiak *daiz*: batzuk modu batera, bezteak beztera, batzuk *ibiltzen iaten ioaten etortzen...* bezteak *egoten irauten igoten iausten...*

Augaitik’ aurrerantzean ikusiko dainez, *izan* aditza edo aditz langogea bear daue aditz guztiak irabiateko. Euskaraak daukan lege au iakituriz beteriko legea dai, gizako legea dailako; gizako legeak barriz euren Egile Iakintsuari irarritu daroakioe. Gizako legea dai’ langotasunak euren ezin bizi al izatea, izateetan bititokia eukitea: aditz langotuak edo izamenan langotasunak *izatean* (*izan* aditzean) irabia ta bizi bear daue³⁸.

Izan aditzak biltzen du, beraz, laguntzaileen alor guztia, bai nor, nor-nori, nor-nork eta nor-nori-nork, indikatiboan, potentzialean eta subjuntiboan ere:

36. "En la naturaleza no hay más que seres. Las cualidades y todos los demás accidentes en los seres viven. Todos los seres tienen *esencia* y *existencia*: La esencia suelen manifestar los nombres, la existencia los verbos. La existencia (como también la esencia) puede ser calificada ó bien no calificada: en ambos casos se llama *verbo* á la palabra que suele expresar la existencia, aunque en rigor no haya sino un solo verbo. Por esto en la definición se ha dicho que es *palabra expresiva de la existencia calificada ó no calificada de las cosas*". (AZKUE, 1891, 146. or.).

37. "El verbo *izan* (ser) suele expresar existencia no calificada ó pura; todos los otros verbos suelen manifestar existencias calificadas, ó para decirlo mejor, cualidades de la existencia" (AZKUE, 1891, 146. or.).

38. "II VERBO NO CALIFICADO (sustantivo).

Según se ha dicho ya, este verbo en rigor puede tenerse por único. De antes sabemos que los demás son cualidades de la existencia. En la naturaleza, todos los seres *son*: unos de una manera, otros de otra; unos *andando, comiendo, yendo...* los otros *estando, durando, subiendo, cayéndose...*

Por esto, como se verá en adelante, todos los verbos necesitan para ser conjugados el verbo *izan* ó el verbo sustantivo. Esta ley que tiene el euskara es ley llena de sabiduría, porque es ley de naturaleza; y las leyes de la naturaleza siguen á su Sabio Criador. Es ley de la naturaleza que las cualidades no puedan vivir en sí mismas y que tengan su vivienda en los seres: los verbos calificados ó las cualidades de la existencia deben conjugarse y vivir en el *ser* (en el verbo *izan*)" (AZKUE, 1891, 147. or.) Gogora bedi gorago aipatu ditugun Astarloaren hitzak: "El Bascuenze en su verbo es un vivo retrato de la naturaleza".

Egintza bi daukaz aditz onek: batzuetan bakarrik oituten dai, bezte batzuetan aditz langotuak mugatu ta irabiateko balio izaten dau. Bakarrik oituten dainean' *izamen utsa* agertu daroa, erderaz *ser*. Bezte aditzen laguntzailetzat oituez gero' erderazko *haber*' langotasun biralkoiakaz batuten dainean, eta langotasun euskoiakaz *haberse*³⁹.

Laguntzailearen arazoa zen, aditza arautzeko orduan, garrantzitsuenetarikoa, ez bakarrik hizkuntza-barneko arrazoiengatik: XVIII. mendearen erdi aldetik aurrera eginiko euskalaritza lanetan, ostera eta berrizko gaia legez ageri da laguntzailearen sustraiaren/-aren arazo hau⁴⁰. Azkuek sustrai bakar baten bidez sortzen du laguntzaile osoari buruzko tesi hau, *izan* aditzarena. Bestalde, bere tesia ezin hobeki egokitzen zaio euskararen izate "Iaungoikozkoari", ez bakarrik gorago aipatu diren izateari buruzko filosofi-erizpideekin bat etortzearen; baita euskal aditz morfologiaren sustraiak eta egitura erabat sinpletzen dituelako ere: egokitasuna eta erreztasunaren baldintzak betetzen dituen tesia dugu hau; Astarloaren lanetan behin eta berriz errepikatzen den hirukotea, "propiedad, economía y eufonía", naturaren hizkuntzak beharrezko lituzkeen ezaugarriak biltzen ditu.

2.2. Aditz Langotuak.

Aurre-sailkapen nagusi hau finkatu ondoren, eta *izan* aditzari buruzko zehetasunak gerorako utziaz, aditz langotuak aztertzeraz igarotzen da *Izkindea*, hots, *izan* aditza ez ezik, gainerako guztiak (edo gaurko hitzetan ohituago dugun izenaz aipatzeko, *aditz* nagusiak).

Lehenago, baina, ohar bat egiten du, saibo/aktibo zatiketa kritikatuaz; berak ez du erizpide hau ontzat hartzen, eta ondorioz, ez du kontutan hartuko bere sailkapenerako:

Aditza ataldu orduko egokia izango dai oar bi egitea. Askok aditz-muetatzat *egingear* ta *egileak* erakusten dauez. Atalkera onek ezdauka ezertariko garransirik. Aditz egingea bat baino ezdai: *izan* aditza. Bezte guztiak' izamenan langotasunak daizalako' egileak daiz: *ibiltreak*, *etortreak* eta onen antzean bezte aditz euskoi enparauak egimena adierazoten daue (146. or.).

2.2.1. Aditz nagusiak, edo *Izkindearen* erduan *aditz langotuak*, lau erizpideren arauera sailkatzen ditu Azkuek. Sailkapenera igaro aurretik azpimarratu behar da, bidenabar, eraberritzea suposatzen duela hurrengo zatiketa honek, euskal gramatiken tradizioan. Azkuek bildu egiten ditu iturri ezberdinetatik jasotako erizpideak, eta berak sorturiko berri batzurekin batu; berak eskeintzen duen sailkapen hau, behin eta berriz errepikatuko da ondorengo gramatiketan. *Izkindea*, bada, eredu bilakatzen da arlo honetan ere⁴¹.

39. "Este verbo tiene dos oficios: á veces se emplea sólo, otras veces suele servir para limitar y conjugar los verbos calificados. Cuando se emplea sólo suele significar *existencia pura*; en otra lengua *ser*. Empleándose por auxiliar de los otros verbos, suele tener la significación de *haber y haberse*: *haber* cuando se junta con cualidades transitivas, y *haberse* con cualidades intransitivas" (AZKUE, 1891, 148. or.).

40. Esan daiteke laguntzailearen sustraiari buruzko eztabaidak asko gogortu zirela XIX. mendean batez ere, eta gehienik euskalari atzeritarren artean. Hor ditugu, esaterako, Bonaparte, Van Eys eta Vinsonen arteko eztabaida luzeak, erakusgarri gisa. Gutxi gora-beherako azalpen bat aurki daiteke Campionen gramatikan, CAMPION, 1884, 307-323. or.

41. Erka bitez, esaterako, Arana Goiriren "Clasificación del verbo bizkaino" (ARANA O.C. 2323. or. eta hur.) eta Arriandiagaren "Notas sobre el verbo euzkérico" (*Euzkadi*, 1907) eta "La reforma de la conjugación euskérica. Estudio y ensayo" (*Euzkadi*, 1915), *Izkindearen* sailkapeneredurekin. Ikus honetarako LAKA 1986 b eta LAKA 1986 d.

Aipatu ditugun sailkapen-erizpideak hauexek dira: a) *Agerkizuna* edo esangura: erizpide honen arauera, aditzak trantsitiboak edo intrantsitiboak izan daitezke; b) Jatorriz sailkaturik, aditzak *sortuak* edo *etorriak* genituzke; c) *Alkarbidez* edo erlazioz, berriz, *tolezgeak* eta *toleztuak* lirateke aditz nagusiak; azkenik, d) *Izatez*, aditzak *irabiagarriak* edo *irabiageak* ditugu, hau da, trinkoak (joka daitezkeenak) edo ez trinkoak (ezin joka daitezkeenak).

Azter dezagun orain erizpide hauen arauera Azkuek egiten duen zatiketa, berak darabilen hurrenkerari jarraituz:

2.2.2. *Agerkizunez* edo esanguraz sailkaturiko aditzak. Esan dugun bezala, erizpide honen arauera bi talde nagusi egiten ditu Azkuek: aditz trantsitiboak edo *biralkoiak*, eta intrantsitiboak edo *euskoiak*:

Biralkoiak "egimena egileagandik urten eragiten dauen aditzak" daiz.

Aditz euskoiak "egimena egileagan egon eragiten dauena esaten dakioe". (148. or.).

Lehenxego ikusi dugu *Izkindean* baztertu egiten dela aktibo/pasibo sailkapena; baina azken batean, euskal gramatika zaharretan banaketa honek duen esangura, trantsitibo/intrantsitiboarena litzateke: hots, aditzak ergatiboa eskatzen duen ala ez begiraturik egiten den atalkera. Azkuek baduke aitzitik arrazoi bat, hobesten duen erizpidearen alde: trantsitibo/intrantsitibo banaketak ez luke eskatuko beste hirugarren maila bat; pasibo/aktibo eritzien arauera egindakoak, ordea, *mixta* deitu ohi den bitartekoa zekarren loturik, Azkuek bere sailkapenean behar ez zuena. Bestalde, erizpide hau lotuegi agertzen zitzaion latinezko gramatikek eginiko itzalari. Azkuek, pasibotasunaren arazoa saihesten duen erizpidea aukeratzeko du beraz⁴².

Astarloaren idatzietan ezin zezakeen Azkuek honelako zehetasunen berri jaso, eta beraz bere bidea urratzeari ekiten dio. Halere, bazuen bidegintza honetan gidaririk: Mateo Zavala, Astarloaren jarraitzaile "pragmatikoa" zena nolabait, nahiz egun uste ohi dena baino gutxiago⁴³. Zavalaren liburuan, *El verbo regular vascongado*-n aurki daiteke aktibo/pasibo eta trantsitibo/intrantsitibo sailkapenen arteko berdintzea:

Por voz del verbo entienden los gramáticos el modo de significar el atributo. Las voces son tres, activa, pasiva y mista. A esta última llaman también *neutra, media é intransitiva*; y á la activa *transitiva* (1. or.).

42. Ikus bitez, bada, aurreko gramatikagileek aurkitzen dituzten arazoak aktibo-pasibo-neutro/mixto sailkapenarekin. Larramendik, esaterako, *passivo* eta *neutro* bereizten ditu, baina bere mintzoan arras nahasturik ageri dira azken bi hauek, *aktiboa* zer den garbi azaltzen den bitartean. "... en la segunda significación es verbo no activo, ó neutro..." (158. or.) baina "no activo" bi gauza izan daitezke: pasibo edo neutro. Aditz neutroaz honela dio: "De aquí nació que el Bascuence, que es Lengua Philosophica, haze sus verbos pasibos con los auxiliares absolutos del verbo neutro, observando puntualmente la correspondencia entre el significado del verbo passivo, y neutro, y entre los modos de significar, que tienen ambos" (164. or.). Aurreraxeago, ordea: "La formación de tiempos del verbo neutro, y la formación de los modos del infinitivo sigue en todo las reglas del verbo activo" (165. or.). Azken batean, beraz, arazoa da euskarak bi ataletan egingo lukeen banaketa, hirutan egokitu nahi dela. Astarloari dagokionez, uste dugu argiago ageri dela banaketa honen desegokitasuna; izan ere, *Discursos*-en egiten duen sailkapenak hiru atalak onartzen ditu: *activa, pasiva* eta *mixta*, baina atal bakoitzean dauden aditzak edo aditz formak begiratzean, nahaste antzeko zerbait nabari daiteke. Honela, adibidez, liburuarren lehen atalean, hots, hizkuntza naturalak bete beharreko ezaugarriak azaltzen diharduelarik, hiru konjugazio mota bereizten ditu: *activa, pasiva* eta *mixta*. "Tal hubo de ser el idioma primitivo. Este hubo de tener á más de las conjugaciones activa y pasiva, otra que fuese mixta ó media entre la activa y la pasiva" (435. or.). Aitzitik, hizkuntza natural hori euskara dela erakustean, eta "Reconocimiento del verbo" atalean, aldatu egiten du aurreko sailkapena: orain ez dira hiru konjugazio, baizik bi, *aktiboa* eta *pasiboa*, bakoitza bi azpialetan banaturik: *activa pura* eta *activa mixta* batetik; bestetik *pasiva pura* eta *pasiva mixta*. (Ikus LARRAMENDI, 1729 eta ASTARLOA, 1883).

43. Zavalaren kasuan, beti azpimarratu ohi da bere praktikotasuna, hizkuntzaren benetako datuekiko duen atxikitasuna; honela Villasantek ere: "Aunque alaba la *Apología* de Astarloa, reconoce que, en vez de andar por sus huellas, se ha procurado abrir un camino que sea suyo. Astarloa —dice él— ha tratado filosóficamente el vascuence. El, en cambio, se fija en la lengua tal y como se encuentra en el estado actual; y en cuestión de terminología se atiene a la usual y recibida en otras gramáticas, aunque dichos nombres no cuadren tan bien a la gramática vasca. O sea, en vez de construcciones fantásticas a priori, se atiene rigurosamente al método positivo, de observación de los hechos, y éste fue su acierto indudable" (VILLASANTE, 1979, 238. or.). Hala ere, aurrerago ikusiko dugunez, Zavalaren lanak azalean dirudiena baino gehiago dio zor Astarloaren azarnari.

Sailkapen honen arauera, eta euskarak “ezunedun araurik” ez duenez gero⁴⁴, gaitzetsiak gertatzen dira objeturik ez duten aditz trantsitiboak:

Bizkaian aditz euskoi batzuk biralkoitzat oitu daroaguz; oituko ezbageuz’ obe. *Urten* DAUT’ *urten* NAI esateko, *igon* GEUAN’ *igon* GINTZAZAN esan bearrean (AZKUE 1891, 148. or.)

Proposamen hau egitean, ez da *Izkindea* lehena; izan ere, Zavalaren irakaspenetatik jasoa dugu zuzen-zuzenean:

Por el contrario el verbo de significación mista siempre y en todo caso debe conjugarse por la conjugación mista. Y así es que en nuestro dialecto se yerra dando conjugación activa á los verbos “*igo* ó *igon* subir, *urten* salir y *yarraitu* seguir”. No debiera pues decirse: “*igo evan*, *urten-dau*, *yarraituten deuscue*” sino *igo zan* (Urt. t. I p. 87 y 89) urtetean *da* y *yarraituten yacuz* (Arzadun *Doctrina*, sobre el santiguarse) como tambien se usa, aunque poco, y como se practica constantemente en los otros dialectos (1848, 16. or.).

Dena den, proposamen honek arrakasta handia ezagutuko zuen ondorengo urteetan testu idatzietan, eta nabarmena da nola, bizkaieraz ohitura delarik *urten* eta *igon* laguntzaile trantsitiboekin jokatzea, XIX.aren azken urteetarik aurrera, gero eta gehiago jokatzen den intrantsitiboarekin, azkenik, XX.aren lehen hamarkada betetzen denerako, arau bilakatu arteraino⁴⁵.

2.2.3. *Izkindeak* aditz nagusiei dagokienez ezartzen duen bigarren sailkapenak, aintzintasuna edo *iatorria*, darabil erizpide bezala; bi talde nagusi egingo ditu Azkuek honen arauera: aditz *sortuak* edo aditz zaharrak batetik:

Aditz sortuak euronez daiz aditzak. Euren ostean beti eukiten daue sei aots onetatik bat: *a e i o l n*. (150. or.).

Talde honetaz, baina, ez da luzaz ardurutzen Azkue. Adibide gisan zerrenda antzeko bat eskeini ondoren, bigarren taldea aztertzeraz igaroko da. Aurretik, halere, aipa dezagun badela ohar interesgarriarik aditz hauei dagokienean; Tovarrek esan bezala: “Las deducciones históricas de Azkue son acertadas en muchos casos, a pesar de que su punto de vista no tiene nada de historicista en este su primer libro de gramática” (Tovar 1966, 65. or.). Adibidez, aditz zaharretatik atera diren forma —*tu*—dunak berriak direla dioenean:

Aditz eratorri asko dazautaz’ euren iatorrizko itzak izentzat gaur oituten ezdaizala. Asterrenlariantzat eta Ikasola baterako egokiagoa dai ikasmen au; baina azi gaizanez gero... Aditz onetatik batzuk aditz sortuak izango daiz, eta lenago *tu* irazgaia bage esan izango daizala dirudi; 1.º gaur bere batzuk *estali*, bezte batzuk *estaldu* esaten daue, *iratzarri* ta *iratzartu*, *izan* ta *izandu*, *egon* ta *egondu*...⁴⁶.

Jatorriari buruzko sailkapenarekin jarraituz, bigarren taldea, hots, aditz *sortuak* ez direnena, aditz *eratorriek* osatuko lukete: berez aditz ez zirenak, beste hitz batetik aditz bilakatu direnak. Azkueren hitzetan, “*Aditz eratorriak* itz adiztuak daiz” (“Verbos derivados son palabras verbizadas”, 150. or.).

44. “Bezte izkeretan’ *ezune bageko araurik ezdagola* esakunetzat artuta dago; euskara miragarrian *ezunedun araurik ezegotea* dai orren ordeko esakunea” (AZKUE, 1891, viii. or.). *Ezune* hitzak “excepción” esan nahi du.

45. Bilakaera hau oso ongi ikus daiteke, adibidez, Evaristo Bustinzaren ipuinek izan zituzten argitalpenetan; lehenengo bertsiotan, *urten* eta *igon* aditz trantsitiboarekin jokaturik agertzen dira; azkenengoetan, ordea, intrantsitiboarekin. Gainerako testu idatzi gehienetan ere, jokabide bera nabari daiteke.

46. AZKUE, 1891, 151. or. Gaztelaniazko itzulpenak honela dio: “Muchos verbos derivados conozco, no empleándose hoy por nombres sus palabras originarias. Este estudio es más propio para etimologistas y para una Academia; pero ya que nos hemos empezado... De estos verbos algunos serán verbos primitivos, y parece que antes se habrán dicho sin el aglutinante *tu*; 1.º aun hoy algunos suelen decir *estali* otros *estaldu* (cubrir), *iratzarri* é *iratzartu* (hacer despertar), *izan* é *izandu*, *egon* y *egondu* (estar)...”

Iru modutara aditzu daikez izenak: a) *tu* irazgaiaz, b) *egin* aditzaz, eta z) *izan* aditzaz (150. or.).

Azkuek *egin*, *izan* eta *-tu* adizgileen banaketa zehatza eskeintzen digu ondoren. Ohar bedi atalkera guzti hau lehen aldiz egiten dela euskal gramatiketan; agian, lepora dakioke Azkue gazte honi bere mutur-muturreko arauzaletasuna, berak aurkezturiko erregeletan hizkuntzaren gertakarik huts egitea onartzen ez duena, baina honekin batera, aitortu beharra dago benetako saio sakona dela *Izkindean*, zenbaitetan argitasun ugari ekarri zuena, eta sailkapen honek adibidez, bere hutsegiteez gaindi, aurrerapausu egin zuen euskal-gramatika tradizioan, eta hainbat aldiz errepikaturik aurki genezake, bere ondoren idatziko ziren gramatika eta ikasliburuetan⁴⁷.

Egin aditzaren bitartez eratzen dira, *Izkindeak* dioenaren arauera:

a) *Gizonaan ta izate bizidunen barrutiko egimen guztiak*' beti kanporatutekoak izanez gero. "Todas las producciones interiores del hombre y de los seres animados, siendo siempre exteriorizables" (152. or.).

Sail honen barnean leudeke, beraz, ondorengoak bezalako aditzak: *arrausi egin*, *usin egin*, *negar egin*, *itz egin*, *estul egin*, *agur egin*, *ames egin*... (152. or.) eta beraz, ez dira onartzen *-tu* erabiliaz baldin badira eratzen: "Ezin arraustiTU, usinDU... esanaz itz onek aditzu leikez" (ibid.). Ondorioz, bada, gaitzetsiak dira baita, *agurtu* bezalako aditzak, ez dutelako legea betetzen.

b) Eguko egimenak. Itz onek mugitzen bat iratzita eukiten daue. ("Las producciones de la atmósfera. Estas palabras suelen tener aglutinado algún limitativo").

Euria egin=hacer lluvia (la), llover; *tšingorra egin*=hacer granizo (el), granizar... (ibid.).

Azkenik, *egin*-en bidez eratzen diren aditzak izan daitezke onomatopeia-zantzia dutenak ere, hots, *Gizako zarataak*; adibidez, eta Azkuek berak eskeintzen dituen adibideak erabiliz: *Tarrat egin*, *karrak egin*, *tširrist egin*, *sarrast egin*...⁴⁸

Sailkapen honetatik kanpo geratzen diren hizkuntz gertakariak —gorago ikusi berri dugu adibide bat—, hiztunen errakuntzatzat hartu eta bazterrera uzten dira, berriz ere:

Euskaldun batzuk' bear ezdauden itz askori ezarten dautse: *urratu egin daut*, *ian egingo dau*... Tšarto oituta dago.

(...)

Nire ustez' aitaaturiko gertaldietan bakarrik oitu bear dai bezte itzakaz *egin* aditza⁴⁹.

Izan aditza behar luketenak, bestetik, hauexek lirateke: "*Grinaak, sentzukizunak eta gizonan bezte barrukotasunak*, baldin onek beti kanporatu ezik"⁵⁰.

47. Lehenago ere azpimarratu dugu *Izkindearen* garrantzia alde honetatik; hala ere, uste dugu ez dela nahikoa agerian geratuko gramatika honen eraginak duen nondik-norainokotasuna, bere ondoren etorriko ziren lanen azterketarik egiten ez den bitartean. Bestalde, ez bakarrik gramatiketara: *Izkindearen* eragina handia da, zuzenean edo zeharbiz, gerra-aurreko literaturan; bizkaierazkoan zalantzarik gabe, baina agian baita, bizkaiera-ner hesparruitik kanpo ere.

48. AZKUE, 1891, 152. or. Gogora bedi (cf. 32. oh.) *Izkindean giza* hitzak "naturalera" esangura duela.

49. AZKUE, 1891, 152. or. Azkuek berak aitortzen duenez, Zavalaren eritzien kontra doa hizkuntzaren gertakari hau gaitzestean: "Ait. Zabala izkindariak bezte batzukaz *egin* aditza berarizko *laguntzailea* daila uste dau; baina' aditz au ta *izan*-en guna nastu dauez" (152. or.). Zavalak honela dio: "A mas de esto los buenos vascongados de los tres dialectos usan formar sus tenos con los participios del verbo *egin*, asociándolos al de pretérito del verbo principal siempre invariado: con lo que, en mi concepto, denotan que la accion ó pasion ó su resultado es de alguna duracion. Nuestros escritores no han hecho tanto uso, como debieran de esta manera de locucion comun á todo el vascuence: con todo se hallan en sus obras algunos ejemplos, y de ellos entresaco los siguientes: "Il *eguiten* dau arimea..." (ZAVALA, 1848, 12. or.). Aurrerago ikusiko denez, ados ez egote honen sustraiak areago doaz, hain zuzen *izan* aditzaren ardaztasunaren arazoarekin nahasten bait du Azkuek, hona ekarri dugun aipuan ageri denez. Honetarako, ikus aurrerago, 2.4.4. atala.

Adibide gisa eskeintzen dizkigu: *Al izan, ari izan, balio izan, bear izan, bizi izan, bildur izan, zor izan, ezin izan...* (153. or.) besteren artean. *Egin*-en atalean gertatu legez, sailkapenetik at gelditzen direnak gramatikaz kanpokotzat etsiak dira; *izan* ere, hauxe gertatuko da *beharko, nahiko, gurako* eta antzeko formekin, *Izkindearen* ondoren desagertuz joango direnak bizkaierazko testu idatzietan, *behar izan, nahi izan, gura izan*, e.a., hobetsiak suertatzen direlarik⁵¹.

Nolanahi ere, Azkue gaztearen aurre-eritzi eta arauzaletasunak ez diote beti eragozten hizkuntzari buruzko zenbait gogoeta zuzenen erdiestea. Adibidez:

Lotsa dai baino sarriago lotsatuta dago entzuten dai; *egarri nai baino ao geiagotan egarria daukat*. Ezdaiz baina ezeren orde z euskal-esakera garbi eder ta zakonak egotzi bear (153. or.).

Egin eta *izan*-en banaketa zein den erakutsi ondoren, eta *Izkindea* guztian behin eta berrizkoa den ohiturari jarraiki, euskararen jakiturari buruzko gogoeta batek zarratzen du sailkapen hau, hain zuzen jakituria hori agerian jartzea helburu bait zuen, beste edozer baino lehen, sailkapenak berak:

Gizonan *egimenak* eta egu ta gizakoak *egin* aditzaz *egin*-bidean edo aditz-ilaran ipintek, eta gizonan *grinaak* (egingetasunak) *izan* aditz egingeaz aditzuteak' iakituri andia erakusten daukue. Ezdinot onen ganean *geiago'* irakurle geienak ezleusteskez noski itzak adituko-ta; irakurle iakintsuak ezdaue barriz nik itz *geiago* egiterik bear⁵².

Azkenerako utzi ditugu duk, Azkuek sail honetan lehenik jartzen dituen —*tu*—*z* eraturiko aditzak. Hauek, askatasun osoz sor daitezke, baldin eta ez badeute aurrekoen legerik zapaltzen:

Tu irazgaiaz edozein izen ta langogin aditzu leikez, baldin *egin* ta *izan*-ez batu bear ezba-daiz. Itz orrek' euroi dagokioezan irazgai askoz bere' sarri aditzu daroaguz. Izkiraginen irudimena dai onelango aditzak eratuteko biderik egokiena' dino Arturo Campion-ek, eta ondo dino (151. or.).

Ontzat ematen dira, beraz, bai *ilundu, zuritu, gizondu* bezalako aditzak, eta baita erlazio atzizkiak bildurik dituztenak, esaterako (eta *Izkindeak* berak aipatzen dituenak erabiliz): *etšerakotu, zeruetarainokotu, zapatagindu...* (ibid.) ez dago alde honetatik bederen, mugarik. Eritzi honekin lotzean, baina, Azkue ez zen Campionen esanak jarraitzen ari soilik; bere maisurik maisuen Astarloarenak ere biltzen zituen, eta bide batez, haren irakaspenen muina, hots, euskararen naturarekiko egokitasun paregabea:

Omitimos el hablar del origen de los verbos por ser imposible dar una prueba de la analogía que tiene el bascuence con las ideas que movilizaron á los primeros hombres inventores de ellos. Esta operacion solo puede verificarse con el debido complemento por medio de un Diccionario: sin embargo, para dar alguna satisfacción a los literatos de la perfecta analogía de nuestros verbos, hemos de decirles que no tenemos voz alguna de que no pueda formarse un verbo. Los adverbios de cualquiera naturaleza que sean, los pronombres, los numerales, en una palabra, cuantas voces tiene un idioma, cuantas son sus inflexiones, tantos

50. AZKUE, 1891, 153. or. "Las pasiones, sensaciones y otras interioridades del hombre, á lo menos no exteriorizándose siempre".

51. Azterketa zehatzik egiteko dagoen arren, jokabide hau nahikoa nabarmena gertatzen da zenbait idazlerengan, esaterako Evaristo Bustinza-rengan (ikus 45. oharra). Bestalde, *beharkoren* antzekoen gaitzeste horrek egunotararte iraun duela esango genuke, *izan*-duneg. alde. Guk, gramatiken arteko eritzi eta aukerak hartu ditugu aztergai, baina honelako bilakaeren berri jakiteko, euskal literatur-hizkuntzen historiari dagokionez bederen, testu azterketak ezinbesteko gertatzen dira.

52. AZKUE, 1891, 153. or. "El colocar las producciones del hombre y de la atmósfera y naturaleza en camino de operación • en fila de verbos con el verbo *hacer*, y el verbizar las pasiones del hombre con el verbo pasivo *izán* nos manifiesta grañ sabiduría. No digo más acerca de esto, pues los lectores en su mayoría no me entenderían tal vez las palabras; en cambio los lectores sabios no necesitan que yo les hable más". Ohar bedi, bidenabar, "el verbo pasivo *izan*" dioela gaztelaniazko itzulpenak. (Ikus 42. oharra).

son los verbos que pueden formarse, operacion que necesariamente ha de presentar en la voz la idea más perfecta de su signado (ASTARLOA 1883, 692. or.)

Ondoren, aditz zerrenda bat eskeintzen du Astarloak bere esanen erakusgarri: *aratindu, auspastu, urtu, orrantzatu...* *Izkindeak* ematen dituen adibideek eta Astarloarenek, bizkitartean, halabeharrari lepora dakiokena baino antzekotasun handiagoa ageri dute; honela Astarloak *gueuretu*, "nostraizar"; *guizondu*, "hombrearse"; *echeratu*, "acasarse"; *aruntzatu*, "aciallar"; *autu*, "estear" aditzak biltzen dituen bitartean (ibid.) Azkuek bere gramatikan: *geuretu* = nostrear; *gizondu* = hombrearse; *etseratu* = á-lacasear; *arantzegitu* = demasiado hacia allearse; *autu* = estear⁵³. Durangarraren itzala da berriz ere, bere izena aipatua izan edo ez, Azkueren erabaki eta aukeren atzean dabilena.

2.2.4. Hirugarren sailkapen-erizpidea, *alkarbidea* edo erlazioa dugu, eta honetan bete-betean jarraikitzen zaie Azkue bere irakaslearen erizpideei, sailkapen hau Astarloarena bera bait da, ikusiko dugunez. Sailkapen honen arauera, aditzak bi moztakoak izan daitezke: aditz *tolezgeak* eta *toleztuak*:

Aditz tolezgeak egimen bakar batekoai esaten dakioe; *toleztuak* egile biren egimenak agertuten dauzezanai. Aditz toleztuak⁵⁴ bezte aditz batetik *eratorriak* daiz: onetarako *ra* ataltsoa zelanbait irazten dakioe⁵⁴.

Beraz, aditz faktitiboak/ ez-faktitiboak dira bereizten sailkapen honen bitartez. Banaketa honi ematen zaion garrantziak, Astarloaren lanetan du, artez-arte, iturburua. Izan ere, bere aditzari buruzko idatzi guztietan azpimarratzen bait da lehenik, eta gainerako banaketa guztiez gain, oraingo hau:

Hicimos ver en nuestra gramática que no podía haber sino dos clases de verbos, sencillos y dobles: por no haber en la naturaleza sino dos modos ó maneras de accionar: como que unos entes activan sus virtudes por sí mismos, y otros necesitan de otro agente para esto. Justamente el bascuence tiene solamente dos clases de verbos: una para cuando los entes activan su virtud por sí mismos: otra para cuando necesitan el concurso de otro ente. Hemos llamado sencillos á los primeros, porque en ellos hay un solo agente: dobles á los segundos, porque en ellos hay dos agentes, uno el que presta la virtud y otro el que pone en acción esta virtud. Los dobles resultan posponiendo á los sencillos la sílaba *ra*, después de su primera letra si empieza con vocal, y si con consonante, mudando esta en *e* y suprimiento la *a* de *ra* (1883, 691. or.).

53. AZKUE, 1891, 151. or. Arana Goirik, aitzitik, ez zuen erizpide hau ontzat hartzen, nahiz bera ere Astarloazale izan: "Estos derivados improprios son en el uso muy contados, pero en lo posible son innumerables: tantos, en efectos, como combinaciones pueden hacerse con todos los nombres y todos sus afijos. Deben usarse sólo parca y discretamente, porque su uso excesivo redundaría en perjuicio de los primitivos y derivados propios, que son pronto relegados al olvido o resultan anticuados e incomprensibles para la mayoría de los *euzkeldunes*. Así ha debido acontecer con el verbo que significa "mirar", pues sin duda lo tuvo el Euzkera bizkaino, como tiene el laburdino su *ikatu*, que tal significa. *Begiratu* revela un origen muy reciente, y por añadidura está mal derivado, porque *mirar* es "dirigir la vista (*los ojos*, en sentido figurado) a los objetos", y no "los objetos venirse a los ojos", como expresa *begiratu*: todo lo más, *begiratu* podría significar "presentarse a la vista", o sea, "venirse a la vista", como *gogoratu* es "venir a las mentes, al espíritu". Otra voz, aunque menos usual que *begiratu* se emplea también por "mirar" y es *begiztu*, que, aunque lógicamente derivada, es también de formación reciente. Algunos autores modernos han dicho que la creación de estos derivados se debe dejar al arbitrio de la imaginación del literato: errónea opinión, porque estos derivados se forman de afijos que tienen su significación propia y de vocablos caracterizados por afijos determinados y bien definidos. Se debe, pues, emplear poco los usuales que tienen sinónimos primitivos o derivados propios, y rara vez y discretamente formar otros nuevos, y no derivar ninguno sin conocer las reglas de derivación" (ARANA O.C., 2330. or.) Aranak ez bide zekien, dirudinez, jada Astarloaren hitzetan aurki daitekeela "algunos autores modernos" hoiek defendatzen zuten eritzia. Izan ere, eta bere lanen argitara, esan liteke Arana bakarrik Astarloaren ondarea jasotzean, soinuei zegozkien arazoez kezkatu zela. Honela, bada, bere lanetan durangarraren emaitzaren alde bat biltzen da soilik: ekonomiarri eta eufoniarri dagokiona: "La economía de las voces consiste en que estas se formen con cuantas menos letras y sílabas se pueda, y su propiedad en que las voces tengan una verdadera analogía con aquellos que nos representan" (ASTARLOA, 1803, 65. or.) Euskal hitzek beren soinuetan biltzen bazuten naturarekiko egokitasuna, bada, hobetsiak behar dute izan sintetikotasunaren bidez sorturikoak, hots, *ikatu* bezalakoak, era analitiko batean sortutakoan aurrean, adibidez *gogoratu*.

54. AZKUE, 1891, 154. or. "Verbos sencillos se les llama á los de una sola acción; *compuestos* á los que suelen expresar acciones de dos agentes. Los verbos compuestos son *derivados* de otro verbo: para esto se les aglutina de algún modo la partícula *ra*". Ohar bedi Astarloak emaniko deiturak darabiltzala Azkuek; ikus honetarako testuko hurrengo aipua.

Azkuek, halere, bere irakaslearen eritzien jasotze bat baino gehiago egiten du. Astarloak hamar bat aditzek osaturiko zerrenda batez ematen du bukatutzat banaketa honi dagokiona, nahikoa bait du euskarak bereizkuntza hori egiten duela erakustea. Azkueren azterketa, bizkitartean, zehatzagoa eta sakonagoa dugu; lehenago ikusi dugun bezala, sarritan hizkuntzaren historiari buruzko gogoetetan abiatzean, argi izpiak aurki ditzake:

Toleztuak dirudien bezte aditz batzuk bere badazautaz: euren tolezgerik ez dai gaur oituten.

Erago, erantzi, erazo, erosi, irindu (iraasi), iraun, irun, iragazi (irazi), iratzi (erantzi), irakurri, iraindu, iruli (irauli), irudautsi, irabazi, irautsi, erein... (154. or.).

Faktitibotasunaren arauerako sailkapen honek garrantzi handia hartuko du *Izkindeatik* aurrera, batik bat abertzaleen inguruko garbizaletasunak bultzatuko bait du neologismoak sortzeko orduan: *irazan, ikurri*, e.a., bide honetatik sortuak izango dira.

2.2.5. Azter dezagun azkenik, *Izkindeak* aditz nagusiei dagokienez egiten duen laugarren sailkapena: *Izatez ataldiriko aditzak* (155. or.). Atal honetan egiten den banaketa, aditz trinko eta ez-trinkoen artekoa da, hots, joka daitezkeen eta ezin joka daitezkeen aditzen bereizkuntza. Gorago esan dugun legez, Azkuek bere aditzari buruzko azalpenean *izan*-i ematen dion lekuak helburu bat du: euskarak duen aditz sistema perifrastikoaren zergatia argitzea, alegia. Jokabide hau, baina, ez da betetzen aditz trinkoen kasuan, hauek hitz bakar batean, atal bakar batean biltzen bait dute gainerakoek bitan banatzen dutena.

2.2.5.1. Bere aurreko gramatika-tradizioan, aditz trinkoek *irregular* izena hartu ohi dute, hain zuzen gainerako aditz sistema guztiaren jokabidean bestelako gertatzeagatik. *Izkindeak*, ordea, ezin onar dezake, bere tesi nagusiaren aurka jotzea litzatekeelako, euskarak irregulartasunik duenik, eta beraz, ezer baino lehen, izendatzearen kritikan abiatuko da Azkue gaztea:

Eurenez irabia leikezan aditzai' *araugeen* aintza emon dautse izkindari geienak.

Euskaraz ezdago araugetasunik, ezunerik bere ez: izkindean sarreran esan neuanetz' bezte izkeretan ezune bageko araurik ezdagola esaten daue, gure izkeran ostera ezdago ezunedun araurik..

Araugetasunak eta ezuneak izkiraginen buruetan ostatua sarri artuten daue; eta uste dain baino sarriago geugan ezdakuskuzanak izkeretan ikusi uste izaten dauguz.

Aditz irabiagarriak ezdaiz araugeak: euren izatea euskal-edertasunik andienetarikoa dai⁵⁶.

2.2.5.2. Izena izanari ez dagokiolarik bada, *Izkindearen* ahalegina aditz trinkoen edo *irabiagarrien* lekua eta jokaeraren zergatia azaltzean ezarriko da. *Arauge-tasunik* edo irregulartasunik ez dela erakusteko zedarriaz, eta beti naturarekiko egokitasuna gogoan izaki, Azkueren azalpena filosofiaren eremuan sortzen da, gero hizkuntzarenera igarotzeko: hizkuntzaren datuak denboraren izateari egokitzten zaizkiola frogatuko zaigu, edo frogatu nahiko, bederen.

55. AZKUE, 1891, 155. or. "A los verbos que pueden conjugarse por sí mismos dan la mayoría de los gramáticos la denominación de irregulares. En Euskara no hay irregularidades, ni excepciones tampoco: como dije en la introducción de la gramática, en otras lenguas suelen decir que *no hay regla sin excepciones*, en nuestra lengua, por lo contrario, no hay regla que tenga excepciones. Muchas de las irregularidades y excepciones toman posada en las cabezas de los escritores; y más frecuentemente de lo que se juzga las que no vemos en nosotros juzgamos verlas en las lenguas. Los verbos conjugables no son irregulares: su naturaleza es de las mayores bellezas del euskara".

56. AZKUE, 1891, 158. or. "Los verbos conjugables, según se expondrá muy pronto, sirven para expresar *ideas momentáneas*; los verbos inconjugables (también esto se expondrá poco más tarde) no tienen *ideas momentáneas* y no pueden expresarlas. Las otras ideas, las *anteriores*, las *posteriores* y las *habituales* igualmente se manifiestan en unos verbos que en otros: con auxiliares".

Izkindearen aditz-sistema aztertzen hasi aurretik esan dugunez (ikus 2.0.2. puntua), bi ideia nagusik egituratzen dute *Izkindeak* eskeintzen duen aditz sistemen azalpena: *izan* aditzak eta *denboraren* konzeptioak. Aditz trinkoek baina, leku berezi bat behar lukete egitura honetan. Ikusi dugu *izan* aditzaren betebeharra zein den; ikusteko dugu oraindik denborari dagokiona. Eta aditz *irabiagarrien* izatea azaltzean hain zuzen abiatzen da Azkue, bere denborari buruzko eraketa hau jasotzen. Horregatik, berak azkenerako uzten duena, hots, *aditz irabiagarrien izatea* (158. or.) izango da guk oraingo honetan jorratuko duguna, aldera utziz *Izkindean* aurretik agertzen diren aditz trinkoen kopuruari eta jatorriari buruzkoak (ik. 155-8 tartean).

2.2.5.3. Laburbilduz, Azkuek defendatuko duen tesia hau dugu: aditz trinkoek, une batean, instant batean gertatzen diren ideiak edo ekintzak adierazten dituzte, eta beraz, horrelako ideiak azal ditzaketen aditzek bakarrik dute hitz bakar batean jokatuak izateko aukera. Bere hitzetan:

Aditz irabiagarriak' laster azalduko dainez' *aidako usteak* agertuteko balio daue; aditz irabiageak (au bere gerotso azalduko dai) *aidako usterik'* ezdaue ta ezin agertu daikee. Bezte usteak' lengoak' gerokoak eta oituak zein aditz batzukaz zein bezteakaz bardin agertuten daiz: laguntzaileakaz⁵⁶.

Azkueren eritzian, *aidako usteak*, hots, une batean gertatzen direnak, ez dagozkio denborari. Bitxi samar gerta daitekeen hipotesia dugu hau, eta aurrerago, *Izkindearen* denbora konzeptuaz aritzean aztertuko dugu xehekiago; oraingoz, esan dezagun Azkuek elkartzeko bat egiten duela bereizketa honetaz baliaturik: denborazko ideiei dagokie aditz nagusi-laguntzaile bidez eraturiko aditza, eta denborazko ez direnei, hau da, une bateko ideiei (*aidako usteai*), aditz trinkoa.

Itz gitxiagotan: usteak' *aldikiak* eta *aidakoak* izan leikez: *uste aldikiak* (nai *lengoak* nai *etorkizunekoak*) aditz binaz agertu bear izaten daiz, aditz lagunduaz ta laguntzaileaz; *aidako usteak* ostera aditz bat irabiatuaz agertuten daiz⁵⁷.

2.2.5.4. Hala ere, une bakar bateko ideia hoiek zeintzu diren zehazteko orduan, Azkueren argudioa bere buztanari estekatzen zaion sugea bihurtzen da, zeren *aidako usteak* izango bait dira hain zuzen, euskal aditz trinkoek adierazten dituztenak, eta alderantziz, euskal aditz trinkoek *aidako usteak* bakarrik adieraziko bait dituzte. Honela, *aidako usteak* definitzeko bidea, *aditz trinkoak* dira:

ADITZ EURENEZ IRABIAGARRIAK DAIZ' AIDAKO USTEAK AGERTUTEKO DAUKAGUZAN ADITZ BAKARRAK.

Autse dai aditz onen izatea: *aidako usteak* agertutea.

Aidaan erneten daiz adinean uste onek: *dakart' nekarren' bekar' dakarrela' banekar' nekarke*; aidaan *nator' nentorren...*, aidaan *gabiltz' genbilzan...*, aidaan *darozu' zeroan' bazeroa' zeroake...* eta aidaan agertu leikez' eurenez irabiata' onelango aditz guztiak. Adinean bertan ernaldtu leikezan usteak daiz aditz onek. Gizonak' oroimenik eta irudimenik ez baleuka' ezleukez uste aldikiak beragandu al izango, *aidako usteak' bai*⁵⁸.

57. AZKUE, 1891, 159. or. "En pocas palabras: las ideas pueden ser *de tiempo y momentáneas*: las ideas de tiempo (tanto las anteriores como las posteriores) suelen deber expresarse con dos verbos cada una, con verbo auxiliado y auxiliar; por lo contrario las ideas momentáneas (ó de presente) se expresan conjugando su verbo".

58. AZKUE, 1891, 159. or. "LOS VERBOS POR SÍ MISMOS CONJUGABLES SON LOS UNICOS VERBOS QUE TENEMOS PARA EXPRESAR LAS IDEAS MOMENTÁNEAS. Tal es la naturaleza de estos verbos: el expresar las ideas momentáneas ó de presente. Al (en) momento suelen concebirse en el entendimiento estas ideas: *traigo, traía, traiga él, si yo trajera, yo traería*; al momento *vengo, venía...* al momento *andamos, andábamos...* al momento *lleváis, llevábais, si llevarais, llevaríais...* y momentáneamente pueden manifestarse, conjugados por sí mismos, todos los demás verbos de esta naturaleza. Estos verbos son ideas que se pueden concebir en el mismo entendimiento. Si el hombre no tuviera memoria é imaginación no podría asimilar las ideas de tiempo; las ideas momentáneas sí".

Gainerako aditz guztiak, hau da, jokaera trinkorik ez dutenak, ez lirateke uneko ideiak adierazteko gai. Ikusten denez, euskara hizkuntza naturala dela erakusteko jarraitzen den arrazoibidea, itzulungurukaria da: naturaren legeak euskararen jokabidearen arauera erabakitzen dira, eta gero erakusten euskara lege hoiei egokitzen zaiela, inguruko hizkuntzak ez bezala:

Beste aditz guztiak aidako usteak ezin euki daikee.

Erderaz aditz guztiai aidako usteak ezarten dakioez: astertu daiguzan batzuk. Ezin esan leike *llego*. Llego dinona' edo *elduteko* edo *elduta* dago: *elduteko* badago' geroko ustea bakarrik adierazo daike (*elduko nai*); eta *elduta* dagonak' *lengo ustea* edo *igarorikoa* bakarrik esan al izaten dau (*eldu nai*). Como bere ezin esan leike: iaki bat daukagunean' eskuetan eukiez gero' *iateko dago* (geroko ustea), aoan eukita bere' *iateko dago*; urdaileratuta' *ianda* egoten dai (*igaroriko ustea*) (160. or.).

2.2.5.5. Aditz trinkoek bultzada nabarmena ezagutu zuten XX. mendearen hasieran batez ere Aranatarren eskolak bultzaturik; izan ere, gai honen inguruan eztabaida franko sortu zen⁵⁹. Azkuek, bizkitartean, ez zuen, luzarora behintzat, eritzi aldaketarik egin orain azaldu ditugun puntuetan. Hain zuzen ere, aditz trinkoek idazten dio Luis Eleizalderi gutun batean, 1909.ean, *Izkindeako* eritzi hauek errepikatuz:

Por cierto en sus palabras hay una o dos flexiones de conjugación sintética por el estilo de las que Vd. me cita. En el canto de la Aurora (solo de tenor) se dice: "Egutaizeak zugatzetan lotan egozan loratxu murgil-barriak amak bere seña legez, arnasa gozo bigunez *daradoskaz*". Tengo el mismo despego que V. a la conjugación perifrástica, sobre todo en el verdadero presente. Pongo ese calificativo por si V. no hubiera leído mi manera de pensar acerca de la materia en el *Euskal-Izkindea*, mi obra de entusiasta y punto menos que atolondrado novicio. Entre algunas novedades que allí expuse figura la teoría del presente, la esencia de nuestra conjugación. "No todos los verbos tienen ni pueden tener presente. Solo aquellos, cuya acción concebimos al expresarla, gozan de presente, y por lo mismo de conjugación". Nator, nago, noa, nakus, narakus, darabil, daragoyo... la acción de cada uno de estos verbos concebimos en el mismo momento en que la expresamos. "Caigo, como, llego, muere..." indican acciones que no las podemos concebir presentes. Al concebirlas han pasado ya, han muerto. Al decir "caigo, como, llego" enunciamos siempre su acción en una de estas cuatro frases: "estoy cayendo, suelo caer, caeré, he caído; estoy comiendo, suelo comer, comeré, he comido; estoy llegando, suelo llegar, llegaré, he llegado". Al decir "veo", veo perfectamente; al decir "llego" o estoy para llegar o he llegado ya. Por lo cual, así como de verbos como *eradoski* "amamantar" concibo el *daradoskaz*; de *eldu* "llegar" no concibo *nel ni gelz*; ni de *begiratu* concibo *dabegirat*. No me atrevo a decir tanto de su *dargu*. Si no lo concibiera se lo diría sin ambages, así como del *narorke* le digo (acaso me equivoque) que no lo concibo, no lo conjugo en mi mente, ni me ofrece la lengua, ni suena en mis oídos; pues como he dicho, su *naror* para mí es o *erorten naiz* o *erorten nago*, *eroriko naiz* o *erori naiz* (IRIGOYEN 1957, 319-20. or.)

Ikusten denez, denboraren konzeptioari erabat loturik daude Azkueren aditzari buruzko tesiak. Ikus dezagun, bada, zertan den denbora euskal aditzean, *Izkindearen* arauera.

2.3. Denbora Aditzean.

2.3.1. *Izkindearen* aditz sistema egituratzen duen bigarren ardatza dugu, esan bezala, denboraren konzeptioa. Azaldurik dago, honez, gero, *Izkindeak* ageri

59. Eztabaida honetan, zeintzu aditz joka zitezkeen zen arazo nagusia: aditz guztiak, ala bokalez hasten zirenak bakarrik. Azkue, eztabaida honetatik kanpo egon zen, aranatarren arteko auzia zelako batik bat.

duen joera filosofikoa eta joera honen zergatia. Alabaina, orain aztertu asmo dugun puntu honetan eramaten du azken muturreraino Azkuek, gaztaroko zale-tasun hau. *Izan* aditzari buruzkoak ezarririk utzi ondoren eta aditz-jokoa erakus-tera igaro aurretik eskeintzen digu *Izkindeak*, *aldia aditzean* izeneko atala, honako galdera ezin filosofikoagoarekin irekitzen zaiguna: "¿Zer dai *aldia*?"

Dirudien baino zailagoa dai itaune oni argi ta zietz erantzutea. Aldia geure artean daukagu, beroni dautsela dagoz gure arnasa' gogamen' gurari' asmo ta egimen guztiak: onelan ta guzti bere buru-auste andiak emon dautsez itaune onek iakitunai. Guztion eritsiak ezin erañtsi leikez. Balmes iakitun andiana daukat eritsi zietz ta egitsuentzat (161. or.).

Balmes-en eskutik abiatzen da, bada, Azkue, bere eraiketa filosofiko-gramati-kalaren oinarriak ezartzen. Izan ere, gorago ikusi ditugun pasarteek erakusten digutenez, ez da ustekabean aukeraturik suertatzen Balmes, Espainiako eskolasti-zismo eraberrituaren buruaren izena, eta Azkuek bere gaztaroen bizi zuen kultur giro eta joeren arras adierazgarri gertatzen da. Hain zuzen ere, *izan* aditzaz ihardu-tean *Izkindean* biltzen diren iruzkin filosofikoak, izatearen zernolakotasunari buruz, eskolastizismoaren adarretatiko abarrak baino ez ditugu. Balmesen *Filoso-fía fundamental*-etik jasoak dira, *Izkindeak* biltzen dituen denborari (*aldia*) buruzko definizioak:

Aldia modu bitara ikasi ta adiratu leikela dino espainar iakitunak. *Gauzetan* ' *euron igaromena* ' dai aldia; *adinean* barriz " *ezak ta izateak dauken alkartasuna gogoratutea* " dai⁶⁰.

Definizio bietatik, adimenari dagokiona aukeratzen du, horixe bait litzateke aditzaren jokabidean darabilguna:

Aditzean' adinean gogoratuten dain erara astertu bear dai aldia: aditza' adinan agermena dai, edo (itz baten esateko) adikuntsaa. Augaitik adinean dagon legetsez agertuten dau aditzak aldia⁶¹.

2.3.2. Balmesen ideietatik abiaturik, eta metafisika bihurriaren alorrera joaz, Azkuek aditzari egokitzen dio garbiegi gertatzen ez den printzipio-kate bat osatuz, gorago aukeratu duen definizioa:

Azaldu daigun adirapena. Aldia adinean " *ezak ta izateak dauken alkartasuna gogora-tutea* " daila dino Balmes-ek. Edozein aldamenetan' eta igaromen guztietan ez-izate ta izate bat nai-ta-naiez egon bear daiz.

Aldamenean (igaromenak bere aldamenak daiz) gauza bat bezte baten aldatu ta biurtuten dai: aldaturiko gauzaa' len izan itzan, orain ezdai: óna emen eza edo *ez-izatea*; aldamera artu dauen gauzaa oraintse dai: óna *izatea*.

Aditzean izate bat agertuten dai —*oraingoa*— eta ez-izate bi —*izana* ta *izatekoa*, edo *lengoa* ta *gerokoa*. *Izana*' orain *ezdai*, *izatekoa*' oraindaino *ezdai*, *izatea* barriz oraintse dai⁶².

Ondorioz, bada:

60. AZKUE, 1891, 161. or. "Dice el filósofo español que el tiempo puede estudiarse y definirse de dos maneras. En las cosas el tiempo "es la sucesión de las mismas"; y en el entendimiento es "el percibir la relación del no ser y el ser".

61. AZKUE, 1891, 161. or. "En el verbo debe analizarse el tiempo conforme se perciben en el entendimiento: el verbo es la expresión del entendimiento, ó (para decirlo en una palabra) la intelección. Por lo cual el verbo suele expresar el tiempo del mismo modo que está en el entendimiento.

62. AZKUE, 1891, 161. or. "Analicemos la definición. Dice Balmes que el verbo en el entendimiento es "el percibir la relación que tienen el no ser y el ser". En cualquier mutación, y en todas las sucesiones debe haber por precisión un no ser y un ser. En la mutación (las sucesiones son también mutaciones) se muda y convierte una cosa en otra: la cosa mudada antes fué, ahora no es: há aquí el *no ser*; la cosa que ha recibido la mutación es ahora mismo: hé aquí el *ser*. En el verbo suele expresarse un ser —el de ahora (presente)— y dos no-seres —el *sido* (pretérito) y el (que ha) *de ser* (futuro) ó el *de antes* y el *de luego*. Lo *sido*, ahora *no es*; lo que ha de ser, todavía *no es*; y el ser, ahora mismo *es*".

¿Zer dai bada aldia aditzean? Izanak eta izatekoak (onetšek daiz ez-izate biak) izateaz beraz dauken artu-emona gogoratutea (161. or.)

2.3.3. Azkueren filosofiarako trebetasuna gora-behera, axola diguna da eritzi katramilatsu hauen ondorio bezala sortzen duen denbora gramatikalaren egitura. Egitura honek, laburbilduz, hiru atal nagusi ditu: lehenik, *oraina*, denboraren oinarria litzatekeena; bigarrenik, *iragana*, denboraren atzeranzko muga genukeena; eta azkenik *etorkizuna*, denboraren aurreranzko muga. Aitzitik, denboraren ardatz eta mugarri diren hiru atal hauek, ez dira *denbora*; hau, elementuon arteko erlazioa bait da:

Izatea edo aidako ustea ezdai aldia' aldian zimendua baino; izana eta igaroriko ustea ez dai aldia, aldian muga bat dai; izatekoa edo etorkizuneko ustea bere ezdai aldia, aldian bigarren mugaa dai. Aldia' alkarbidea dai; alkarbidean gitsienez *gai bi* bear izaten daiz. Izatea *gai bat* baino ezdai, bat izana, bat izatekoa: gai batez ezin aldirik eratu leike; gai batez' iraunkorra izanez gero' betikotasuna eratu doa: iraunkorra izan ezik' aidaa⁶³.

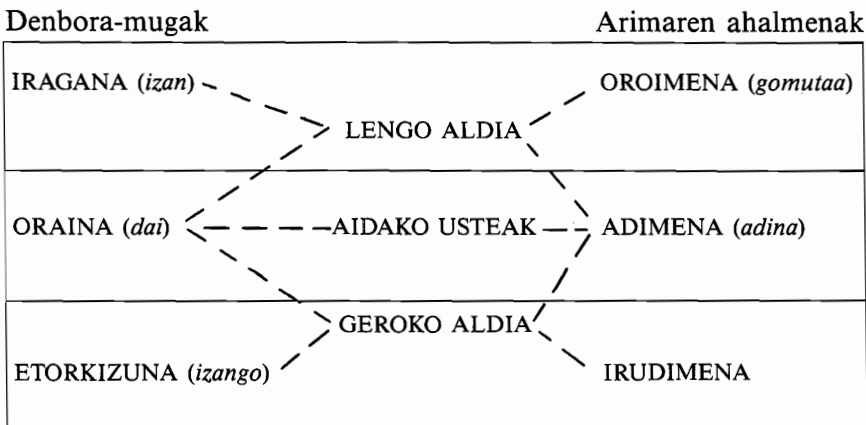
2.3.4. Azalpen guzti honetan ez da behin ere galtzen mintzoaren helburu nagusia, hots, euskarak izadiarekiko duen egokitasun berezia. Honela, denboraren izate hau itxuratu bezain laster, banaketa honek giza-adimenarekin duen atxikitasuna erakusten saiatuko zaigu Azkue, filosofia eskolastikoaren lanabesak erabiliz:

Izateaz lengo usteak eta gerokoak daukezan alkarbideak' daukez eurori dagokioezan arimeko iru almenak bere: gomutaak adinari beronek len uste izaniko gauzaak aurkeztuten dautsaz; eta irudimenak adinari beronek gero uste izango dauzanak antzeztu daroatsaz. Adinak berez zerbait uste izan daike; gomutaak eta irudimenak eurenez ezer bere ez (163. or.).

2.3.5. Erlazio-sare honen ispilua litzateke, azkenik, euskal aditza. Denbora, gorago aipaturiko hiru atalen arteko harremanak liriateke:

Izanak izateaz daukan alkarbidea dai aldi bat: *lengo aldia*. Izatekoak izateaz daukan alkarbidea dai bezte aldia: *gerokoa*. *Aldi bi* dagoz bada: lengoa ta gerokoa (162. or.).

Aditzak denbora bakar bi ezagutzen ditu beraz. Harreman sare guzti hau argitzeko, hurrengo eskema hau lagungarri gerta dadin eskeintzen dugu:

63. AZKUE, 1891, 162. or. "El ser ó la idea de momento (presente) no es tiempo, sino fundamento del tiempo; lo sido ó la idea pasada no es tiempo, es un límite del tiempo; lo de ser ó la idea futura no es tiempo, es el segundo límite del tiempo. El tiempo es relación; en la relación suele haber menester por lo menos de *dos elementos*. El ser no es más que *un elemento*, *uno* lo sido, *uno* lo (que ha) de ser: con un elemento no puede formarse tiempo: con un elemento, siendo duradero, se forma la eternidad; no siendo duradero, el momento.

2.3.6. Honen ondorioz, bada, denborazko ideiak, bi elementuren harreman-
tzea direnez gero, bikoitzak ditugu beren izaeran: horra hor zergatik banatzen
dituen euskal-aditzak bi ataletan:

Uste aldikiak ezdaiz bakarrak: gai bi daukez, eta biok aldian alkartuta. Lengoaldian' igoaroriko ustea eta aidakoa alkartuten daiz: alkarbide au gomutaak eta adinak gogoratuten daue. Aŕgaitik aditzean lengo aldia agertuteko' itz bi bear izaten daiz: bata' igoaroriko ustea (gomutaak oroiturikoa) agertuteko, beztea' aidako ustea (adinen bertan ernerikoa) adierazo dain. Argiako: aldiak edo eurentan alkarturiko gai biak agertuteko' aditz bi bear izaten daiz: aditz *lagundua* (aditz au berez ezin irabia leike, *ezdailako*) eta aditz *lagunkia* (aditz au berez irabiaten dai) (163. or.).

Eta era berean, honek azalduko luke aditz trinkoen izatea (Ikus 2.2.5.3. pun-
tua): aditz trinkoek *aidako usteak* adierazten dituzte; *uste* edo ideia hauek, azaldu
den bezala, ez dira denborazkoak, ez dira elementu biren harremanetik sortzen.
Beraz, ideia hauek egokiro adieraziak izateko, hitz bakar batek bildu behar ditu,
elementu bakar baten erakusgarri direnez gero:

Izatea edo aidako ustea adierazoteko' aditz bat dai naikoa; bigarren aditz bat onetarako
oituko balitz' larregizat' ez beartzat eta tšartzat euki bearko litzateke⁶⁴.

2.3.7. Bestetik, eta *Izkindearen* denbora-egitura azaltzen bukatzeko, bai *aida-*
ko usteak eta bai *uste aldikiak*, hots, iragana eta etorkizuna, bi eratakoak izan
daitezke: *urrekoak* edo *urrunekoak*. *Urreko* aditzak, oro har orain aldiko lagun-
tzailea daramatenak lirake; *urrunekoak*, ordea, iragan aldiko laguntzaileak
dira. Aditz trinkoen kasuan, *urrekoak* ditugu orain aldikoak, eta *urrunekoak*
iragan aldikoak.

Azkueren azalpenean, *urreko* aditzak dira benetako *oraina* oinarri harturik
eratzen direnak, eta *urrunekoak* iragan aldiko *orain* bat oinarri dutela sorturikoak:

¿Zer dai bada *urruneko* irabiamena? Aidako ustea dai, baina ez arean' benetan edo
egiaz, *aida eritsia* baino. Izatez ta arean' igoaroriko ustea dai; baina geure adina bertaratuta'
aidako ustea egiten daugu. "Atzo *neukan*". Gertari onetan' *atzo* igoaroriko ustea dai, eta *neukan*
esateko' adina atzoko egunera *urruneratuten dai*, eta igoaroriko egimen ori' aidako ustetzat
adierazoten dau. Onelango usteai *urruneko usteen* aitziz' ondo dagokioela dirudi bada. Aitziz
au A. Zabalagandik artu daut⁶⁵.

Urreko eta *urruneko* arteko banaketa honek azalduko luke beraz, zergatik
euskal aditzak sortzen dituen bere aldiak aditz nagusi berari orain aldiko eta iraga-
neko laguntzaileak erantsiz, hots, zergatik eratzen diren *ibili naiz* eta *ibili nintzen*,
edo *ibiliko naiz* eta *ibiliko nintzen*, eta abarren antzeko bikoteak. Azkuek Zavalagandik hartzen du banaketa honen izena, berak aitortzen duenez, eta hain zuzen ere, Zavalak *Izkindearen* antzeko azalpen bat eskeintzen du:

Los tiempos son solo tres: presente, pretérito y futuro. Pero el tiempo del atributo del verbo puede compararse ó á solo el momento en que se dice la expresión: v.g. "yo *amo*",

64. AZKUE, 1891, 163. or. Era berean, etorkizuneko aldian bi hitz erabili beharrean, batek adieraztea aditza, gaitzetsi egiten du Azkuek, bidenabar, inguruko hizkuntza boteretsuen desegokitasuna erakutsi nahiean: "Bezte izkera batzuetan aditz batez aldi au [etorkizuna] bere sarriragarri doa. Aldian izakeraa ostikopetuten daue onelango esakeraak", 164. or.

65. AZKUE, 1891, 166. or. "¿Qué es pues la conjugación remota? Es idea presente, mas no realidad, formalmente ó con verdad, sino *momento supuesto*. Por naturaleza y en realidad es idea pasada; pero trasladando nuestro entendimiento solemos hacerla idea momentánea o presente. "Ayer *tenía*". En este ejemplo *ayer* es idea pasada, y para decir *tenía*, el entendimiento *se aleja* ó remueve al día de ayer y esa acción pasada suele dar á entender por idea momentánea. Parece, pues, que á tales ideas les cuadra bien la denominación de *ideas remotas*. Esta denominación la he tomado del Padre Zavala".

que pertenece á solo presente: “tú *leerás*” á solo futuro: ó puede tambien decir relacion al tiempo del atributo de otro verbo ó adverbio que debe acompañar, para que concluya y perfeccione el sentido. Y en este último caso podrá ser que comparado con el uno, pertenezca á cada uno de ellos. En la siguiente oración “yo *oía*, cuando tu leiste la carta”, *oía* respecto al momento en que se dice, es pretérito, porque su accion es ya pasada; mas comparado con el verbo *leiste*, es presente, porque ambas se verificaron á un mismo tiempo.

Tambien el tiempo pasado, y el futuro pueden estar mas próximos, ó mas remotos que de aquel, en que se enuncia la oracion. “Yo *he llevado*” es un pretérito próximo, y aquel, cuya ejecucion se habrá de diferir, es un futuro remoto⁶⁶

2.3.8. Baina atzerago joaz, *Izkindearen* denbora banaketari lotuago ageri denik aurki daiteke, hain zuzen ere, eta espero zitekeenez, Astarloaren lanetan. Astarloak hiru aldi bereizten ditu, eta aldi bakoitzean bi sail: *real* eta *apostrofico*, eta azken bereizketa hau zertan den azaltzen zaigunean, *Izkindeak* emaniko arrazoi-oihartzuna hartzea ez da zaila:

No se halla confuso el bascuence como la mayor parte de los demás idiomas en la denominacion de sus tiempos. Tiene dos presentes; uno real y verdadero; otro apostrofico. Esta bella y armoniosa division de sus tiempos da á nuestro idioma todo el realce que necesita para que esta parte se le repate superior a las demás. (...)

(...):...: el primer presente es real y verdadero, como que la accion se ejecuta en aquel mismo que se habla: el segundo presente es apostrofico, pues no se ejecuta cuando se habla; pero es presente en aquel tiempo en que se apostrofian los que hablan (1883, 695-6. or.).

Eta antzekotasun hau areagotu egiten da, *Izkindeak* dakarren aditz-denboren laukia *Discursos*-ek erakusten duenarekin erkatzean. Bereizkuntzarik nabariena orainaldiari dagokio, baina hala ere, oro harreko asmoa berbera litzateke bietan. *Izkindeak* alde batera jartzen ditu aditz trinkoak, eta bestera iraganaldia eta etorkizunekoak:

Aidako usteak	{	URREKOAK: Dakart, dakark, dakarn, dakar, ...
		URRUNEKOAK: Nekarren, Ékarren, Ekarren ...
Uste aldi-kiak	{	LENGOAK {
		URREKOAK { Ekarri daut, Ekarri dauk...
		URRUNEKO- AK { Ekarri neuan, ekarri éuan ...
		GEROKO- AK {
		URREKOAK { Ekarriko daut, ekarriko dauk ...
		URRUNEKO- AK { Ekarriko neuan, eka- rriko euan ...
		(166-7. or.)

Izkindea eta Astarloaren banaketa baliokideak dira, beren arteko ezberdintasunez gaindi, zeren Azkuek *ekarten daut* eta *ekarten neuan* sartzen ez dituen bezalaxe, durangarrak ez dituen biltzen aditz trinkoak, eta nolabait, Azkuek hauei ematen dien lekuan ageri zaizkigu *-ten* bidez eraturiko aditz formak *Discursos*-eko sailkapenean:

66. ZAVALA, 1848, 3. or. Deitura hau, noski, ez zuen Zavalak asmatu dena den; bazuen aurreko tradizioirik beste gramatika askotan, *imperfecto* eta *indefinido* adierazteko.

Tiempos	}	Presente	{	Real	}	Il-ten	{	Dot
				Apostrófico			{	Neban
		Preterito	{	Real	}	Il	{	Dot
				Apostrófico			{	Neban
		Futuro	{	Real	}	Il-go..	{	Dot
				Apostrófico			{	Neban ⁶⁷

Honenbêstез, azterturik ditugu *Izkindearen* aditz-jokoak ardatz bezala darbiltzan ideia nagusi biak: *izan* aditza, euskal aditz-jokoaren sorburua, eta *denbora* aditzean. Ideia bi hauek, bestalde, eten-ezinezko lotura dute. Esan daiteke, beraz, ardatz berezi bi osatu beharrean, bion elkarketak sortzen duela *Izkindeak* eskeintzen duen aditz-jokoaren lepa zurra.

Euskal-Izkindearen aditz-jokoa da gure hurrengo aztergaia. Bertan, honaino jorraturiko ideia biren arteko elkar-atxikitzea erakusten saiatuko gara bereziki, eta honekin batera, eraberritze guzti honek dituen ondorioak, hots, aditz paradigmatan agertuko diren aditz-formak.

2.4. Aditz-Jokoa edo *Irabiamena*.

Irabiamena "gai batzuk aditz-gunari ezartea" dai; edo obeto "egilea ta adizkia gai bear-tzat" eta bezte zertzelada batzuk ezbeartzat aditzaz batera iragartea" dai irabiamena⁶⁸

2.4.1. Definizio hau ezarririk abiatzen da Azkue, euskal aditz-jokoa aztertzera. Ikus daitekeenez, definizioa erabat mugatua da, hots, euskal aditzaren erabideari egokitua. Funtsean, aditz laguntzailearen egituratzea aurkezteko modu hau, egun darabilguna bera litzateke, Azkuek gardenki azpimarratzen bait du, euskal aditza atal edo morfema zenbaiten elkarketa dela, atalok beti berak direlarik.

Izkindea baino lehenagoko gramatika lanetan, egileak ohartzen ziren aditza zenbait atalen konbinatze-antzeko zerbait zela, baina, haatik, aditz-jokoak aurkezteko orduan, latinaren inguruko hizkuntzen eraginera makurtzen ziren: forma zerrendak dira nagusi, zenbait iruzkinez ornituak kasurik hoberenean⁶⁹. *Izkindean*, ordea, aditza osatzen duten morfemak (bere hizkuntzan *atalak* edo *gaiak*) dira nagusi azalpenean, eta zerrendak, aldiz, bukaeran eta eraskin gisa, buruzikaste lanak errazteko eskeintzen den lagungarria.

Ez dakit ogei gauzak euki daikeezan artu-emon guztiak inork gogoratu al dauzan, ezetz uste da: euskal-irabiamenean eun gai baino geiago alkartuten daiz (177. or.).

Hiperbizkaieraren aditz morfologiaren bilakaerari dagokionez, bi arazo ditugu interes handieneko: batetik, *—it—* pluralgilearen desagertzea, *—z—*ren alde, eta bestetik aditz laguntzailearen erroarena, hots, literatur tradizioan *deutsat* e.a... direnak *dautsat* e.a... bihurtzen dituen. Arazo biak, azken batean, analogiaren

67. ASTARLOA, 1883, 695. or. Ohar bedi, Azkuearen denbora sistemak duen hutsa, orain aldiko aditz forma perifrastikoei dagokiena dela. Gu ez gara gai hau sakontzera abiatuko, lana larregi ez luzatzearren. Areagoko argibideetarako, ikus bedi AZKUE, 1891, 160-164-168. or.

68. AZKUE, 1891, 177. or. "La conjugación es" (la operación de) imponer unos elementos al núcleo verbal"; ó mejor, "indicar juntamente con el verbo el agente y el objeto verbal como elementos necesarios y otras circunstancias como elementos innecesarios" es la conjugación".

69. Adibide gisa, *Izkindea* baino lehenagoko edozein gramatika har daiteke eskuartean hau egiaztatzeko. Are gehiago, Zavalaren lanean, nahikoa garbi ageri da idazleak morfemen zatiketaren ideia garbi duela, behin baino gehiagotan egiten bait dira morfema-elkarketei buruzko oharrik; hala ere, gramatikak erromantzeen eredia jarraitzen du, aditz formen zerrendak direlarik gida.

eraginak azaltzen ditu, ikusiko dugunez, eta beren azalpenean pausatuko gara batez ere, *Izkindearen* aditz-jokoaz aritzean. Haatik, puntu hauetara artez jo beharrean, Azkueren lehen lan honek aditz-erabidean aurkezten duen ikuspuntu orokorra itxuratu gogo genuke zeren, berriz ere, gramatika honek urratuko bait du bere ondorengo hainbat eta hainbatek, urrunago nahiz hurbilagoetik, jarraituko zuten ildoak.

2.4.2. Definizioan irakur dezakegun bezala, *Izkindeak* euskal aditz-jokoa erro baten inguruan bilduriko zenbait atalen elkarketa bezala eskeintzen du. Atal hauek, Azkuek *irabiagaiak* deitzen dituenak, bi talde nagusitan banaturik leudeke:

2.4.2.1. *Irabiagai bearrak*. Talde honetan, aditza jokatzearan ezinbesteko gertatzen diren atalak bilduko lirateke. Sail honetan ditugu bada: aditz-erroa, *nor* kasuari dagozkion markak, eta, aditz trantsitiboetan, ergatiboa adierazten duten atalak. *Izkindearen* hizkuntzan, *gunak*, *adizkiak* eta *egileak* edo *egile utsak*.

Aditzan irabiagai bearrak irutzuk daiz: *Gunak*, *egile utsak*, ta *adizkiak* (178. or.).

2.4.2.2. *Irabiagai bearrezak*. Atal hauek, ez dira aditz-forma guztietan derri gorrez agertzen; ager daitezkeenak dira.

Orainarte asterturiko irabiagaiak (batzuk edo bezteak) irabiamenean beti oitu bear izaten daiz, orain astertuko dautazanak' ez. Augaitik arek irabiagai beartzat azaldu nai izan dautaz, onek ezbeartzat (198. or.).

Sail honetan biltzen dira aditz laguntzaileari erantsi dakizkiokeen gainerako atalak, hots:

a.) Aditz-era adierazten dutenak: potentzialaren *ke* marka, eta baita *Izkindean* aditzaren *aldamentzat* hartzen diren gainerako marka guztiak ere: inperatibozkoak, baldintzazkoak, baiezko *ba*, *ez*, *ote*... Guzti hauek, *aldamenak* eta *aldagaiak* izeneko taldea osatzen dute. (Honetaz ikus 198.etik 214.erartekoak).

b.) Perpaus txertatuen lotura markak. Bi talde nagusik osatzen dute sail hau: batetik, Azkuek *Alkargai sortuak* deitzen dituenak, hau da, *—(e)n [Izkindean n]*, eta *—(e)la [Izkindean la]*. Hauetatik eratorriak lirateke gainerakoak, hain zuzen *alkargai eratorrien* sailaren barne daudenak: *—lako*, *—lakoan*, *—nean*, *—neko*, *—nez*, *—netik*... *Alkarbideak* eta *alkargaiak* ditugu guzti hauek (214.etik 221.era).

c.) *Arkaiak*. Izen honekin adierazten dira *Izkindean*, *nori* marka dararmaten atalak: “*Arkaiak*’ euron aititzak agiri dauenez’ egimenak artutea adierazoteko balio dauen irabiagaiak daiz”. Atal edo morfema hauek *ezbeartzat* hartzeko arrazoia, zera litzateke: *Izkindearen* arauera, aditz-jokoa bi eratakia izan daiteke: intrantsitiboa edo *euskoia*, edo trantsitiboa edo *biralkoia*. Bi aditz moeta hauek, *nori* har dezakete edo ez; beraz, NNI moeta aditzak, *Nor* sailekoak lirateke, eta NNN moetaoak, berriz, NN sailekoak: lehenengo biak *euskoien* taldekoak, eta bigarrenak *biralkoienak* (221.etik 232.era).

d.) Azkenik, *irabiagai ezbearren* taldeko osagai genituzke, alokuzio markak, hots, hitanoari dagozkion aditz atalak. Jakina denez, Azkuek garrantzi handia ematen dio *Izkindea* guztian zehar hitanoaren aditz-jokoari; bere proposamenen artean, *zu* izenordainari bere aintzineko plural esangura bihurtzea dago, *hi*-ri uzteko singularreko bigarren pertsonaren adierazpena⁷⁰.

2.4.3. Pluralgileen arazoa: —it— eta —z.

Hiperbizkaieraren aditz morfologian zehatz daitezkeen ezaugarriak nabarietatik, NN aditz formetan bultzatzen den analogiaranzko joera dugu bat. Joera honetan, baztertu egiten dira —it— pluralgilea duten formak, eta hauen lekuan jartzen gainerako paradigmarekin erkatuz erregularrago gertatzen diren —z—dunak. Batzutan, forma bat ala bestearen arteko aukera egitean, literatur tradizioan maizago zein bakanago agertzen diren formen arteko aukera bat dugu, esaterako *nituzan/ nebazan, ditugu/ dituguz/ doguz* eta antzekoetan; baina besteetan, dokumentaziorik gabeko formen alde egin ohi da hautaketa; adibidez, eta kasurik argiena aipatzeko, *ditu/ dituz* baztertzen direnean *dauz* tradizioz gabekoaren alde. Analogiak eta erregularitasunak dute hitza, beraz, ez inolaz ere aurreko literatur ondareak, ez eta ere bizkaiera mintzatuaren datuek. Ikusiko dugunez, joera honen lehen dizdirak *Izkindea* aurretik agertzen dira; oster, baina, Azkue gazteak mamitzen du eta azken muturreraino gauzatzen aurreko lanetan zeharbidetzko zena, eta bere lehen gramatikak eskeintzen dio, zalantzarik gabe, literatur hizkuntzarako atea zabaltzeko giltza, eta indarra.

Adizkiak zeintzu eta nolakoak diren azaltzean ikutzen du *Izkindeak* objektu-pluralgilearen arazoa. Ikusi dugunez, bizkaierazko aditz "garbia" da gramatika honek arautu nahi lukeena; abiapuntu honetatik, eta *Izkindeak* bilatzen duen analogia eta erregularitate kontuan harturik, ezinbesteko ondorioa da funtzio bakoitzarentzat marka bakar bat behar dela eriztea. Kasu honetan, objektuaren plurala adierazteko, —z bakarrik aipatzen zaigu:

Z onek adizkian diakotasuna iragarten dau; egile utsen diakotasuna ez dai iragarten' irugarren egile diakotuan *e* eta diarteko *zue* onelangotzat artu ezik. Z diakogina egile utsen ta artzaileen ostean irazten dai: *Dakartaz, dakartsez*⁷¹.

Ez zaigu bestelako iruzkinik eskeintzen. Haatik, *adizki* guztiak azaldu ondotik, Azkue *diarteak*, hots, herriak, darabilen aditz-jokoari buruzko zenbait ohar egiteko beharrean aurkitzen da, nolabait erakusteko zertan diren bat eta zertan ez, euskara "nahasi" hori eta berak "garbiturikoa". Bertan, noski, —it— pluralgilea aipatzen du:

Z diakoginan ordez (toki batzuetan beraz batera) *it* gunari artetuten dakio: *gauz* esateko' *gaITuz; zauz = zaITu, zaITuz; dauzuz = dITugu. dITuguz... It* au' bezte izkerantzetatik artua dai. Au iakiteko' ezdago bezte aditz batzuk irabiatea baino gauza egokiagorik: *Dakartaz, Gaukez, Zatorz...* Bizkaiko izkerantzean' atzeneko *z* bage onelango aditzik ez dai inoiz esan.

Bizkaian *z* dai adizkien diakogina, *it* edo *tu* ez. Augaitik diartean bere' leku askotan *dITut* esateko' *dITudaz = dōdaz* esaten dai⁷².

Lehenagotik ere nabari daiteke Bizkaiko euskalkiaz arduratzen ziren beste gramatika-lanetan ere, *it*-dun formen gaitzesterik. Adibidez, eta Azkuek gida-

70. Ikus bedi AZKUE, 1891, 232.etik 235.era, baita 70.etik 73. erartekoa. Arana-Goirik, ordea, ez zuen eritzi bera; ikus Arana-Goiriri eskeini saioan (LAKA 1986 b, 2.6 eta 2.10 zatiak).

71. AZKUE, 1891, 185. or. "Esta *z* suele indicar pluralización del objeto verbal; la pluralización de los agentes puros no suele indicarse, á no ser que se tomen por tales la *e* del tercer agente pluralizado y el vulgar *zue*. La *z* pluralizadora se aglutina detrás de los agentes puros y de los recipientes: *Dakartaz* (los traigo), *dakartsez* (se los trae).

72. AZKUE, 1891, 191-192. or. Ohar bedi Azkuek bizkaierazko datuak ez dituela zuzen ematen; izan ere, ugari dokumentatzen dira *it*-dun aditz-formak, —z—rik ez daramatenak: *ditu, gaitu...* *Izkindean* bertan, 191. orrialdean aurkitzen ditugu *ditu, gaitu, zaitu...* *Diarteak* erabili ohi dituen aditz formak aurkezten dizkigun taulan.

liburu izan zituenak aipatzeko, Zavalak ageri du honelako joerarik: —z— pluralgilea, bizkaierazkoa bakarrik den marka bezala ageri da:

Modo fácil que tiene el dialecto vizcaino de reducir á artículos de paciente de plural los de paciente de 3.ª persona de singular.

La pluralidad de 3.ª persona paciente se denota constante y uniformemente en toda la conjugacion de nuestro dialecto mediante una z colocada al fin del artículo ó cerca de él, y de suerte que jamás se le sigan sino la n de pretérito, subjuntivo ó sexo femenino, ó la c de masculino. Esta sencillez y uniformidad hace sumamente facil y espedito su uso' (1848, 35. or.).

Honela, bada. *it*-dun formak erregulartasun hau apurtzera letozke. Honen-gatik, Zavalak *it* markarik ez duten aditz formak aukeratzen ditu:

Nada digo del *evazan*, *ev'ezan*, *nevazan* de Lequeitio, y aun los dos primeros de Orozco...: ni del *nendun*, *nenduzan*, *eud'ezan* de todo el centro de Vizcaya, que sin duda son de una formacion más conforme al resto de la conjugacion, que *cituan*, *cituen*, *nituan* que han adoptado nuestros escritores: nada digo, repito, porque dichos artículos insertaré yo en mi conjugacion⁷³.

Alabaina, hemen datza hain zuzen ere, Zavala eta Azkueren arteko alderik garrantzitsuena: Zavalak, bizkaieraz ohizko diren aditz formen arteko aukera egiten duen bitartean, *Izkindeak* forma hoiien biziak landa egiten du bere eraiketa. Adibidez, nahiz Zavalak —z dun formak nahiago izan, bere paradigmatan beti ageri ohi da *ditu* forma⁷⁴, eta honela mintzatzen zaigu *it* pluralgileak bizkaierazko aditzean duen lekuaz:

Bien es verdad que en Vizcaya son mas usuales los que no llevan tal aditamento, si exceptuamos á “*d-it-u* y *bal-it-u*” que se usan esclusivamente, y en parte de ella á “*d-it-u-e*, *n-it-u-an*, *c-it-u-an*, y *bal-it-ue* con sus correspondientes familiares (63. or.).

Izkindean, ordea, paradigma guztia eraberritzen da erregulartasunaren eta analogiaren izenean. *It* pluralgiledun formek ez dute beraz lekurik bizkaierazko aditz garbian, eta ezabatu egiten dira besterik gabe, literatur tradizioan izan duten bizitza, eta are bizkaitarren ahoetan dutena gora-behera. Hau da *Izkindeak* eskeintzen duen aditz-formen laukia, NN orain aldikoan:

73. ZAVALA, 1848, 56. or. Joera bera aurki genezake Campionen gramatikan: “Las formas objetivo-plurales ostentan el verdadero pluralizador bizcaino del objetivo, el afixo z, pero en concurrencia con el que ya conocemos *it*, que es aquí pleonástico. Existen otras formas sin dicho pleonismo: *dodaz*, *dozuz*, etc...” (CAMPION, 1884, 562. or.) edota *nituzan*, *zituzan* bezalako formak komentatzean: “La 1.ª persona está sacada del guipuzcoano, pero se halla pluralizada objetivamente á la bizcaina con z pleonástica, y lo mismo les acontece a las 3.as de ambos números. La 2.ª del singular y la 1.ª del plural procede, igualmente, del guipuzcoano, pero no de las objetivo-plurales, sino de las objetivo-singulares, de las que difieren por la pluralización del objetivo” (584. or.).

74. Ikus bedi, adibidez, ZAVALA, 1848, 74. or., non eskeintzen bait da forma-zerrenda zabalak.

75. AZKUE 1891, 189. or.; erka bedi 191. orrialdeko taularekin.

GUNTZAILE BIRALKOIAN URREKO IRABIAMENA

Egile utsak								
	<i>t</i> =yo	<i>k</i> =tú, v.	<i>n</i> =tú, h.	" =él	<i>gu</i> =nosot.	<i>zu</i> =vòsot.	<i>e</i> =ellos	
ADIZKIAK	N = me	NAUK	NAUN	NAU		NAUZU	NAUE	
	" = te	AUT		AU	AUGU		AUE	
	D = lo	DAUT	DAUK	DAUN	DAU	DAUGU	DAUZU	DAUE
	G z = nos		GAUZAK	GAUNAZ	GAUZ		GAUZUZ	GAUEZ
	Z z = nos	ZAUTAZ			ZAUZ	ZAUGUZ		ZAUEZ
	D z = los	DAUTAZ	DAUZAK	DAUNAZ	DAUZ	DAUGUZ	DAUZUZ	DAUEZ

Au erroaren arazoa alde batera utzirik, aurreraxeago aztertuko bait dugu, taula honek erakusten digu zein izango den hiperbizkaieraren joera, oro har. NN formatan. Jakina da hemen aurkeztu ditugun forma guztiek ez zutela aurrera egingo; hala ere, *Izkindeaz* geroztik, urte gutxiren buruan desagertzen direla esan daiteke, bizkaiera idatzian, aurreko tradizioan erabat arrunt gertatzen diren *ditut*, *ditudaz*, *ditugu*, *dituguz*, *dituez*... eta hauen orde, forma analogikoak hedatuko dira: *dodaz*, *doguz*, *dozuz*... Are gehiago, *dauz* bezalako forma batek, batere tradizioz gabea eta *Izkindean* jaio zena hizkuntza idatzira, bizkaitartasuna kenduko dio Bizkaian, bai idatziz eta bai ahoz, nagusi zen *ditu* formari.

Paradigmen eraberritze hau, zer esanik ez, NNko aditz forma guztiei ezartzen zaie, bai iragan aldian, baldintzan, e.a... Honela, XX. mendearen hasieratik eta gutxienez gerrararteko bizkaiera idatzian, *it*-dun formak gipuzkoartzat joko dira, eta testuetan baztertzeke joera nabaria indartzen da, batez ere objektua 3. pertsona denean: *dodaz*, *dozak*, *donaz*, *dauz*, *doguz*, *dozuz*, *dozuez*, *dabez*⁷⁶.

76. Ziur asko, testuen azterketa batek, ondorio interesgarriak emango lituzke forma hauen hedatzeari dagokionez, bai denboraren aldetik, hots zeintzu zabaltzen dira lehenago eta zeintzu beranduago, eta bai testuaren hizkuntza-mailari begiratuaz. Gainbegirada baten ondoren bederen, badirudi herriari zuzentzen zitzaizkion idatziek honelako forma gutxiago jasotzen dituztela, eta, aldiz, kultur-maila igo ahala (zientzia, poesia edo saiakera), aditza bera gero eta analogikoagoa gertatzen dela. Idazle bakar batek ere, irakurle goaren araueraren egiten dituen aldaketak esanguratsu agertzen zaizkigu honi dagokionez; esaterako, Evaristo Bustintzak nabarmenki aldatzen du bere hizkuntza, eta ez bakarrik hiztegi aldetik, *Abarrak* bezalako ipui herritarretatik *Euzkerea* edo *Euzkadi* aldizkariko artikuluetara: ik. orain haren *Abarrak*-i jarri sarreran 27-29. or. (Euskal Editoreen Elkarte, Zarautz 1986).

2.4.4. Laguntzailearen erroaz.

Izkindea guztiko aditza aztertzean, berehala kontura gaitzeko aditz honek bizkaierazko aditz-forma arruntekin duen alderik nabarienetako bat, nabariena ez bada, aditz hoiek duten erroan datzala. Hori da, esaterako, *deutsat-dotsat* formatatik *dautsat* bezalako forma “garbi”ra dagoena, edo, era berean, *dot* arruntetik *daut* berreginerara aldatzen dena. Azkue gazteak, bere *euskara garbiaren* etengabeko bilatze horretan, aditz laguntzaile osoa eraberritzen du, beti bi balio nagusi dituelarik buruan: analogia eta erregularatasuna, hizkuntzetan berritasun froga baitezpadakoak izaki, berak zahartasunerako bidetzat dituena, hau da, euskararen izadiarekiko egokitasuna erakutsi ahal izateko lanabestzat.

Azkuek gogoan dauka, noski, aurkeztuko duen aditz sistema ez dela irakurle euskaldun batek espero zezakeena; hortaz, *irabiagai bearrak* (Ikus 2.4.2.1. puntua) zeintzu eta nolakoak diren azaldu aurretik, hain zuzen hizkuntza errealetik gehien aldentzeko den irakaspena delarik, liburuaren sarreran aurkezturiko gida-eritzien errepikapena egiten zaigu berriz ere:

Sarreran esan neuan ez euskaraz izkera-mueta bi dagoz: euskaraa bera bere izkerantzakaz, eta diartekoa; euskara garbia eta nastua. A bat dai lau edo bost arpegiduna; beztea’ mila modutakoa. Nik aleginez euskara garbia arautu eta erakutsiko daut. Aditz laguntzailean irabiamena dai diartekoak geien esaindu dauena, beronek dauka garbitu ta argituteko preminarik andiena; onetantse geien saiatu bear dau izkindariak (178. or.).

Azkueren egitamua, bada, ez da inolaz ere herri-euskara, eta euskara horretan bizi den aditza erakustea, baizik euskaldunen, edo zehazkiago bizkaieraz mintzatzaren direnen ahoetan dabilen aditz-sistematik, *giza-izkeraa* den euskararengana heltzea. Honela, delako aditz-forma edo esakera bat halako herritan erabili ohi dela esatean, Azkuek ez du bilatzen bere eritzien aldeko oinarri edo frogarik; gisa horretako oharrek erakutsi nahi luketena areago da *euskara garbiaren* izpiak eta litsak iraun dutela bizirik; ez dela euskara osoa usteldu, beraz:

Nire lana Bizkaiko izkerantza garbitutea izango dai, eta ez buruzkoa bakarrik: diartean bertan’ erdi-zatituta batzuk’ osorik geienak’ aurkituko dautaz euskara garbiari dagokiozan gaiak⁷⁷.

Laguntzailearen erroari buruzkoak azaldu aurretik, berriz laburbilduko ditu *Izkindeak*, *izan* aditzaz eta denboraz aurretik eman dituen eritziak. Hauexek dira, *izan* ere, Azkue gaztearen ustez, euskal aditzaren muinak:

Lenago esanda dagonez’ gizan izakizun asko egonarren’ izamen bat baino ezdago —izate guztiak *daiz*— aditza bere’ *bat* bakarra dai —*izan*— bezte aditz guztiak’ beronen langotasunak dauguz; irabiamena bere *bat* dai: *aidakoa*. Uste aldikiak aidako laguntzaileaz alkartuta adierazoten dauguz. Irabiamena bat izanarren’ mila modutara ugalduten dai, eta ugarian ugariar’ guenik ezin topo leikiola uste daut (177.or.).

Aditz-jokoa, beraz, ardatz bakar baten inguruan antolatzen da, baina bertatik sor daitezkeen aditz formak zenbatezinak lirateke; Astarloaren 206 aditz-jokoak gaintzen dituzte Azkuek ateratako kontuek:

77. AZKUE, 1891, 178. or. Ohar bedi, hauxe bera dela Astarloaren egitamua *Discursos* liburuan: aldeaz aurretik itxuratzen da nolakoa behar duen izan hizkuntza naturalak, eta gero erakusten, badela holakorik munduan, hots, euskaldunen hizkuntza. “Pero, como quiera que sea, procuremos hallarla”. Donde quiera que exista, no podrá menos de haber retenido en su mecanismo, en su propiedad, economía y eufonía, muchas y utilísimas luces para nuestra instrucción. Ella misma quizá, aunque despojada en muchos de sus ricos atavíos, nos presentará medios oportunos para restituirla sus perfecciones, y volverla á adornar con la misma hermosura que recibió en su primera formación” (ASTARLOA, 1883, 4. or.).

Astarloa-ko izkiralari entzutetsuak' eta bere gerizpean bezte batzuk' 206 irabiamen edo geitsoago dagozala irakatsi daue; baina irabiamen bakarran aldamenak bezte orrenbezte irabiamentzat artuarren' laburregia da bizirik iraunkorrena bere' gairik gai ta aldamenik aldamen aditz bat adierazoteko (ibid.).

Gorago esan dugun bezala, *izan* aditza da, Azkueren eritziz, euskal aditzaren iturburu bakarra; beraz, berarekin hasten da aditz-jokoaren azalpena:

Aditz irabiagarriak azaldu itzazanean' erakutsi neuzan aditz-gunak. Onen artean *izan* aditzan gunak daiz ioakitsuenak, a) batetik aditz guztien laguntzailea eta aldian zimendua dailako, b) beztetik beronegandik ernerikoak eta beroni dagokiozanak daiz bezte aditz guztiak (179. or.).

Lau erroren bidez azaltzen da, *Izkindeak* dioenez, aditz hau, jokatzean: batetik, aditz intrantsitiboei ezartzen zaienean, *ai* erroa agertzen du orain-aldian, eta *itz* iragan-aldian; bestetik, aditz trantsitiboei ezartzen zaienean, *au* erroa hartzen du orainaldian, eta *eu* iraganean.

Izan aditzak gaur *gun bi* daukaz: *au* edo *eu*, ta *ai* edo *itz* (ei). *Au* edo *eu* aditz biralkoiai lagunduteko oituten daiz: AU' urreko aidaak adierazoteko, EU' urruneko aidaak erakutsi nai daizanean. *Ekarri dAUGu* (urreko aidaa=orain), *Ekarri gEUan* (urruneko aidaa=orduan). (...) *Ai* edo *itz* aditz euskoien aldiak agertuteko oituten dauguz: AI' *urreko aidaak* adierazoteko' ITZ *urrunekoakaz*. *Etorri nAI* (urreko aidaa edo oraingoa), *Etorri nINTZan* (urrunekoa edo ordukoa)⁷⁸.

Jakina denez, ondorengo eredu idatzian, bizkaiera idatzian, noski, ez zuten aurrera egingo Azkuek *Izkindean* proposatzen dituen *nai*, *dai*, *gaiz*, *daiz* eta antzerako aditz formak, ez iraganeko *itzan*, *itzazan*... Aitzitik, *au* erroak arrakasta handia ezagutuko zuen; urte gutxiren buruan, hasieran Azkuek soilik erabiliko dituen NNN formak, *daust*, *dausku*, e.a..., idazle gehienen usadiora zabalduko ziren, literatur bizkaieraren forma kanoniko bilakatuz. Gure hizkuntzaren historiari dagokionez, bada, *au* erroari buruzkoak dira interesgarrienak, eta hoietara mugatu gogo genuke, bereziki, ondoren.

2.4.4.1. *Izkindea* baino lehenagokoak dira *daut* eta antzeko berreraiketak; izan ere, Bonaparteren lanetan ageri da hipotesi hau, gero *dot*, *dut*, *det*... bihurtuko zen jatorrizko formaren bila abiatzen denean. Honen ondorioz, hainbat aldameneko hipotesi garatu ziren, laguntzaile guztiaren sustraia aurkitu asmo zutenak. Hipotesi hauen artean, bizkaierazko NNN laguntzaileari buruzkoak ere aurki genitzake. Campionen gramatikan idoro dezakegu bat, Bizkaiko laguntzailea *eutsi* aditzaren bitartez azaltzen saiatzen dena:

el núcleo es *eus*, sacado de EUTSI, que significa "tener" y que pudo muy bien ser una variante dialectal de EUKI. Estas flexiones no incurrir en el pleonismo de la pluralización objetiva, concretándose al sufijo *z* (1884, 562. or.).

Oin-hipotesi honetatik abiatu ere, aisa hel zitekeen Azkueren ondorioetara, hots, orain-aldiko *au* erroa. Campionek ez du urrats hori ematen, baina bere

78. Ohar bedi *gaur* hitza tartekatzen duela Azkuek pasarte honetan; bere berreraiketa honek, bada, sinkronia itxura batean eman nahi ditu bere lehen pausuak. Izan ere, aditz bakar bat bada laguntzaile guztia eratzen duena, egokitasunak eskatuko luke erro bakar batetik eratorriak izatea *Izkindean* biltzen direnak. Honela, beraz, ohar batek eskeintzen digu zein den azken batean, Azkuek euskararen lehen denborez duen hipotesia: "Lenengotan' nire ustez' *i* izan izango dai gun bakarra, eta *i-tik ai ta ei* (urrekoa ta urrunekoa) sortu izango daiz. Ikasmen au ioakitsuagoa balitz zeago astertuko neuke. Gaur *gun* onen sustarrak' batez bere Bizkaiko almeneko aditzean eta bezte izkerantzetako irabiamen batzuetan dakustaz: *daike*, *neikean*, *eikean*,, *diot*, *nion*..." (AZKUE, 1891, 179. or., gehi testuko pasartea).

ideiek irtenbide berera eramango lukete; honela, *eutsi* aditzaren paradigma erakus-tean egiten duen oharrak zabalik uzten du bidea:

Veanse las terceras personas. *daust* “él me lo tiene”, *dautsu* “él a tí”, *dautsa* “él a él”, *dausku* “él a nosotros”, *dautsue* “él a vosotros”, *dautsee* “él a ellos”. Compárense estas flexiones con las que figuran en las categorías objetivo-pronominales del presente perifrástico, y se verá confirmado que están tomadas de EUTSI (1884, 624. or.).

Azken batean, bada, *euki* aditzetikako hipotesia dugu hau, *eutsi* garai batean *euki*-ren aldaera zela suposatzen bait du. Azkuek ez du, baina, hipotesi hau onartzen, eta *Izkindean* jazartzen zaio eritzi honi, zuzen-zuzenean: “AU edo EU *guna ezdai* EUki *biortua*” (181. or.).

Au ta *eu* *gunak*’ nai almentasuneko *ke* irazgaiaz’ nai bezte alkargai batzukaz irazteko euren *u=i* egiten dai. *daIket* (ez *daUket*), *neIkean* (ez *neUkean*); *daItan*, *daItanean*, *daitaneko*... Eta *eUki* aditzan *u* *ezdai* inoiz *i* biurtuten (ibid.).

Azkuek badu arrazoirik *eukiri* buruzko hipotesia gaitzesteko; baina arrazoi hauek, datuetan baino areago, bere euskarari buruzko eritzietan dautza: *euki-eutsi* hipotesia egiazkotzat jo izanez gero, laguntzaile osoaren batasuna, hots, *izan* aditzaren batasuna baztertu beharko luke, eta honekin batera, aditz-denboraren teoria gutzia:

Aldia astertu itzanean azalduta dagonez’ *au* edo *eu* aldian zimendua dai; eta edonork dakienez’ aldian zimendua *ezdai* *eukitea*’ *izatea* baino (181. or.).

Azken batean, hipotesien arteko eztabaida honetan, euskarari buruzko eritzia da Azkue defendatzen ari dena; zeren, *izan* aditza ez bada aditz guztiaren iturburu, nekez mantentzen bait daiteke *Izkindea* guztian zehar aldarrikatzen den *giza-izkera*atasuna; nekez erakutsi, hizkuntza honek naturarekin (*denbora* eta *izatearen* zernolakotasunarekin) duen egokitasun lerro-lerroa. Ondorioz, bada, buelta ematen dio Azkuek, *euki*-ren hipotesiari, eta berean bildu:

Nire ustez *euki eutsi* ta bezte aditz irabiagarri guztiak’ *izan*-etik edo bere gunetatik etorriak daiz (182. or.).

Eutsi-ren hipotesiak, NNN aditz-jokoaren sorburua azaltzen du soilik; Azkue, aldiz, laguntzaile osoari buruzko azalpena eskeintzeko asmoarekin ari zaigu *Izkindean*. Euskal aditzaren mekanismoa, eta mekanismo honen bikaintasunari antzeman gogo dio. Ostera ere, *Izkindearen* iturburu diren lanak aztertzean, zirriboraturik, edo zeharbideka aipaturik aurki genitzake, Azkuek zehaztu eta gauzatzen dituen tesiak. Honela, Zavalaren lanean, nahiz ez diren paradigmatan sartzen, baditugu *au* erroari buruzko aipamenak; esaterako, NN orain aldiko formetan, *dôt*, *dôzu*, *dôgu*, *dôzue*... idazkera erabiltzen du, eta ohar batean argitzen: “La ô de los artículos es originalmente *au*” (16. or.). Bestalde, zenbait pasartetan badi-rudi baliokide bezala ikusten dituela *au* eta *eu* erroak:

Del participio *euki* toma para radical de tensos perfectos *au* ó *eu*, aunque con la variedad que queda dicho en el capítulo precedente n.º 134. Yo usaré por más comun de *au* para los artículos puros, y de *eu* para los de recipiente, y en los que la *au* suele pronunciarse ô, la escribiré con esta letra⁷⁹.

79. ZAVALA, 1848, 60. or. Ikusten denez, Zavala ere agertzen da *euki* erroaren aldeko. Ohar bedi, baina, *Campion* baino gehiago hurbiltzen zaiola *deutso*=*dautso* aldaketari.

Aurrerago, baina, *deutsa* eta *deutso* adibideak komentatzen diharduela:

En este artículo la *d* inicial significa que el paciente es de 3.ª persona: *eu* ó *au* es la radical: su *ts* es una sustitución de la *k* suprimida, que los vizcainos hacen en las conjugaciones de recipiente (63. or.).

Ikusten denez, bazen *Izkindeaz* aurretik eritzi arras hedatu bat, *au* erroa laguntzaile trantsitiboaren muin bezala ikusten zuena, bizkaierarako. Mitxelena irakasleak azaldu duen bezala (cf. Mitxelena 1954), bizkaiera zaharrean *a/e* oposaketak, [-*dat*]/[+*dat*] markak biltzen zituen; denboraren ibilian, baina, oposaketa hau ezabatuz joan zen (ik. Irigoyen 1958). Honela, ulergarria zen *au* erroaren aldeko hipotesia, zeinak *eu* aldaketa fonetiko hutsa bailitz ulertzen bait zuen. Aitzitik, *Izkindean* egiten den aditz-berrituraketak, arestian aurkeztu ditugun hipotesi eta eritziek baino haratago luke bere iturburua, eta aldi berean bere helburua. Inon baino gehiago eta argiago, aditz-jokoaren azalpenean ageri zaigu *Izkindea* Astarloa durangarraren oinordeko.

Astarloak bere *Discursos filosóficos* liburu mardulean agertzen duen euskal aditzari buruzko ikuspegia, *Izkindeakoaren* hazia da; Azkuek, garatu eta zabaldu egingo du, zenbait zehetasun aldatuz edo gehituz, durangarraren egitamua. Honela, Astarloaren hitzetan aurki daitezke, kasik lerroz-lerro, orain arte aztertu ditugun eritzi eta hipotesiak.

Azkuek bezala, Astarloak ere ez du bilatzen aho-hizkuntzaren datuen biltzea, ez eta ere literatur tradizioaren ereduari buruzko azalpenik eskeintzea. Aitzitik, gauzatzen den euskaratik, *den* euskaratik abiatuaz, hizkuntza naturala izateko bete beharreko baldintzak banan-bana erakusten dituen euskal eredu bat osatzen da. Honela, bada, *Discursos*-en agertzen diren aditz formak ez dira beti hizkuntza errealetik jasotakoak; maiz, egileak berak egokiturikoak ditugu⁸⁰.

Hasiera batetik egiazta daiteke Astarloa eta Azkueren ideen artean dagoen antzekotasuna. Adibidez, *Discursos*-en ageri zaigun lehen aditz zerrenda (709. or.) ez da bere aurreko inongo gramatikatan aurkeztu, ez eta aurkeztuko bere ondoren, *Izkindea* argitara urterarte:

Las conjugaciones activas puras son diez y seis: ocho de ellas corteses y las restantes familiares. De las familiares cuatro son femeninas y otras cuatro masculinas. Las activas puras corteses son las siguientes con su traducción castellana.

	1. ^a Au	Aquel te ha muerto.
	2. ^a Au-na	Aquel te ha muerto.
	3. ^a Z-au	Aquel se ha muerto.
	4. ^a N-au	Aquel me ha muerto.
Il ...	5. ^a D-au	Aquel lo ha muerto.
	6. ^a Z-au-z	Aquel os ha muerto.
	7. ^a G-au	Aquel nos ha muerto.
	8. ^a D-au-z	Aquel los ha muerto.

80. ASTARLOA, 1883, 709. or. Honela dio Zavalak: Astarloa se decidió á tratar filosófica y esactamente del vascuence considerado segun su índole y naturaleza: yo mirando á nuestra lengua segun la usamos en el día, y con las modificaciones y alteraciones que necesariamente ha debido padecer con el transcurso de tantos siglos, como cuenta de existencia, me he fijado por regla el hacerme entender de aquellos para quienes destino mi obra, acomodándome á veces con este intento á las ideas y espresiones recibidas, aun cuando no cuadren tan bien á nuestra gramática. Y de aquí proviene la diferencia que el lector notará facilmente en nosotros de los nombres de los tenos ó tiempos, y de alguno de los modos, la del número de ambos, y otras muchas". (ZAVALA, 1848, 111. or.) Izan ere, bizkaieraren zehetasun gehientsuenen berri ematen duen bere liburuan, Astarloak taula honetan eskeiniriko asko ez dira agertzen, ezta iruzkinetan ere. Agian, ezin aurkituzkoak izan zituen.

Astarloa, Azkue *Izkindean* bezala, jabetzen da aditz forma hauen desohizko-tasunaz; horregatik, agian, abiatzen da ondorengo *excusatio* antzeko honetan:

La tercera conjugacion *il-zau* aquel ha muerto á usted y la séptima *il-gau* aquel nos ha muerto, se usan en la villa de Oñate y otros pocos pueblos de bascuence. Sin embargo, no podemos menos de adoptarlas por ser legítimas y las únicas que se hallan formadas según el indole de nuestro idioma. Poco tenemos que cansarnos en demostrarlo⁸¹.

Aipatzen diren aditz forma hoiek Oñatin inoiz esan diren ala ez, ez da noski, oinarriko arazoa darabilgun gaien. Ezer baino gehiago, durangarraren iruzkin honek erakusten diguna da berak ere bazuela aurkezten zituen formen bitxitasunaren kontzientzia. Aitzitik, paradigma hau da delako hizkuntza naturalari egokitzen zaiona, eta honela azalduko zaigu ondoren; ohar bedi azalpenean, Azkueren gramatikan muin diren puntu berak ikutzen direla, hots, erro bakar bat aditz-joko guztirako, orain-aldian *au* dena, —z plural markaren hobestea:

La función del auxiliar se reduce á hacernos ver si estos tiempos son reales ó apostróficos: por lo mismo su radical ha de hallarse en todas las conjugaciones; así como se halla la característica de tiempo. Esta radical en el tiempo real es la sílaba *au*, y se halla en la primera, segunda, cuarta y quinta conjugación, usada generalmente por todos los bascongados: pues, ¿por qué no se ha de hallar en la tercera y la séptima? Continúen, pues, los oñatienses y demás pueblos el uso de las bellas conjugaciones *il-zau* é *il-gau*, y siga el resto de los bascongados su ejemplo, desprendiéndose de las torpes que sustituyen en su lugar.

En efecto, ¿cuáles son estas conjugaciones? Son *il-zaitu*, aquel lo ha muerto á usted; *il-gaitu*, aquel nos ha muerto. Sepan que la radical *itu* pluraliza la persona paciente; y siendo en la tercera conjugacion la segunda persona cortés, si *il-zaitu* no significa lo que quieren dar á entender, esto es, aquel ha muerto á usted, sino aquel ha muerto á ustedes. Consulten la inflexion *il-ditu* y verán que la característica *d*, nota de tercera persona de singular paciente pasa á ser plural por la terminacion *itu* y significa aquel los ha muerto y no aquel lo ha muerto. (...)

No es mi ánimo por eso el oponerme al uso de la voz *itu* y me valdré de ella en la gramática de la lengua bascongada como de *una voz propia y perfecta*, y *si no hago uso de ella en estas demostraciones es para que sean más claras y perceptibles*⁸².

Ziur asko, gehiegizko berrikuntza zen Astarloaren eritzian ere, —*it*— morfema bizkaierari ez zegokiola esatea; ez dezagun ahanzi durangarrak literatur bizkaiera garatzen ari den unean burutzen duela bere lana⁸³. Hala eta guzti ere, goian irakur genezakeen pasartean aipatzen du soilik; bere gainerako iruzkin guztietan, —z agertzen da bakarrik, pluralgile bezala; eta, ikusi dugunez, eskeintzen dituen aditz formek ez dute behin ere —*it*— pluralgilea agertzen. Izan ere, bizkaieraren aditz-jokoa oinarri harturik, eta kontuan izaki bai NNi eta bai NNN jokoan, hala nola aditz sintetikoetan —z ageri dela eta ez besterik, —*it*— markadun aditz formak oztopo bilakatzen ziren Astarloa (eta baita Azkue) bezalako analogiazaleen lanean.

Aditzaren erroari dagokionez, Astarloak oso garbi azaltzen du bere tesia, gero, ikusi dugunez, Azkuek zehaztuko zuena:

81. ASTARLOA, 1883, 709. or. Bidenabar, esan dezagun ez dugula jaso ahal izan aipatzen dituen aditz-formei buruzko argitasunik; ez dirudi beraz, egiantza handirik duenik durangarraren baieztapen honek.

82. ASTARLOA, 1883, 709-710. or. Bukaerako azpimarra Astarloarena berarena da. Ohar bedi *dauz* formari buruzko argitasunik ez dela ematen, baina aitzitik, *ditu* erabat arrunt bailitz agertzen.

83. Jakina denez, *Discursos filosóficos* idatzi eta handik urte askotara argitaratu zen; zaila da zehaztea noiz burutu zuen Astarloak bere lan mardul hau; *Apología*, bere lehen lana, 1803.ean argitaratu zen, eta handik urte gutxiren buruan mamituko zuen, ziur asko durangarrak aztertzen dihardugun lan hau. Hala ere, 1883.ertate izan zuen argitaratu gabe (Ikus honetarako ASTARLOA, 1883, VI-VII.or.). Astarloa 1821.ean hil zen.

Recorriendo las 84 conjugaciones hallaremos que la primera, esto es, la sílaba *au* es madre de todas ellas, pues la hallaremos en todas ellas; ó sin variación alguna ó mudada por la eufonía en *o*, y también, en *eu*; y de aquí conoceremos que quitada esta radical todas las demás letras que componen el auxiliar son características de personas, agentes, pacientes ó recipientes... (ASTARLOA 1881, 716, or.).

Discursos filosóficos-eko aditz-zerrendek, alabaina, ez dute NNN moetakoa aditz-formetan *au* errorrik agertzen; honela, ohizko *deustaz*, *deutza*, *deutzubee*... (712. or.) aurki genitzake hoietan. Astarloaren hitzek, ostera, argi eta garbi adierazten dute *au* dela aditz hoién erroa, orain aldian:

Después de la radical *au* hallamos en estas conjugaciones la letra característica de activa recipiente que es la letra doble *ts*, que se muda en su afin *s* cuando ha de preceder á una consonante⁸⁴.

Honela, bada, zenbait aditz forma badira *Discursos*-en, NNN jokokoak, baina objetua hirugarren pertsonakoa izan beharrean, lehenengoa eta bigarrena agertzen dutenak *nor* kasuan; aditz hauek, noski, Astarloak berak sorturikoak ditugu, eta hauetan bai, erroa *au* dugu, adibidez:

	17 ... Austa	Aquel te me ha muerto.
II ...	18 ... Autza	Aquel te le ha muerto.
	19 ... Auscu	Aquel te nos ha muerto.
	20 ... Autzee	Aquel te les ha muerto ⁸⁵ .

Gorago ikusi dugunez, Azkue lerro-lerro jarraitzen zaizkie orainarte hemen aurkeztu ditugun Astarloaren eritziei; hala ere, arrazoiren bat egon behar zuen *Izkindean* ageri den *euki* aditzaren hipotesiaren kontrako jarrera azaltzeko; izan ere, Zavalak mantentzen zuen, azaldu bezala, hipotesi hau, gero Campionek ere jasoko zuena. *Euki* aditzaren hipotesia arbuiatzeko arrazoia, arrazoi nagusia esango genuke, bere oinordekotzatik datorkio hain zuzen *Izkindeari*: Astarloaren eritziekiko atxikitasunetik; zeren durangarra bait dugu, *izan* aditzaren ardaztasunaz mintzatzen dena, *Izkindeari* eredia emanez:

Habiendo analizado las 84 conjugaciones activas puras y recipientes, y habiendo hecho ver en esta operación las diferentes características así de personas pacientes como de agentes y recipientes de conjugaciones, etc..., parece que los literatos no tenían sino saber que el auxiliar pasivo de estas 19 conjugaciones era el verbo *izan*, ser. (1883, 723. or.)

84. ASTARLOA, 1883, 718. or. *Izkindean*: "Tsi ataltsoa amaikitaz daukenak' egimen bi agertu ezarren' bezte aditz irabiagarri batzuetatik eratorriak daiz, eta len esan dainez' ikurtuak daizala agiri daue. Ts' aditz biralkoien gunai irazten dakioe, eta beti *ikurmena* agertuten dau" (AZKUE, 1891, 157. or.) *Ikurtu* hitzak "reflexivo" esan nahi du, hots, datiboa ere sartzen dela aditz jokoan.

85. ASTARLOA, 1883, 711. or. Bada, alabaina, Astarloaren jarraitzailek argien artean, NNN aditz-joko guztiari *au* erroa ezarri zionik *Izkindea* baino lehenagotik: Mateo Zavala, hain zuzen ere. Lécluseri bidalitako izkribu batean, zeinetan agertu asmo dituen Astarloak *Discursos*-en aipatzen dituen 206 aditz-joko edo konjugazioak zeintzu diren. Bertan Zavalak egiten dituen oharrak oso interesgarriak dira: izan ere, *Izkindean* buruturiko prozedura bera agertzen digu. Lan honetarako ez dugu zuzenean kontuan izan, arrazoi nagusi batengatik: Azkuek ez zuen izkribu-hau ezaguterik izan *Izkindea* idazteko orduan: 1829.eko data izaki, ez zen 1922.erarte argitaratu. Hala ere, bertan egiten diren iruzkinak *Discursos* eta *Izkindean* aurkitu ahal izan ditugunen antzekoak dira. Adibidez: "En esta conjugación se hará uso de la verbal *au* para la formación de artículos activos por ser esa la genuina de la conjugación bizcaína; y que también se ve más o menos usada en las conjugaciones de otros dialectos. En la guipuzcoana se dice *nau*, *nauzu*, *nauc*, *naun*, y también algún tanto *dau*. En la labortana y navarra rayana es mucho su uso, ya algún tanto desfigurada, como *derautzut*, *drautzut*, *darotzut*, ya en su natural, como *daucu*, *daut*, *daute*, *dauzkizu*, *nau*, etc." (ZAVALA, 1922, 39-40. or.). Ondoren eskeintzen zaizkigun aditz formak, honelakoak dira: *daut*, *dauzu*, *dau*, *daugu*... Badira *Discursos*-etik jasotako formak ere, baina hauek kako artean ageri dira, ohar honekin: "Los que están entre () no son usuales". Kako artean daude *gauz*, *gavez* eta *dauz*. *Zauz* eta *Zau* ez dira azaltzen ere. (41-42. or.) NNI jokoko aditz guztiak, bestalde, *au* erroaz osaturik ditugu: *daustazu*, *dauscuzu*, *dautzut*... (42. or. eta hur.) Bukatzeko, Zavalaren "pragmatiko eta positibista" irudiari ondoegi egokitzen ez zaion pasarterik bada, Astarloaren eskola nolabait definitzeko modukoa:

BIBLIOGRAFIA.

- AKESOLO, Lino, 1965, "Dos notas autobiográficas de Resurrección María de Azkue, comentadas" *BAP*, XXI, 35-63. or.
- ARANA-GOIRI, Sabino, *Obras Completas de Arana-Goiri'tar Sabin*. Buenos Aires: 1965, (Sabindaí-Batza).
- , 1896, *Lecciones de Ortografía del Euskera Bizkaino*, (*Obras Completas argitalpenaren arauera aipatua*).
- ARANA MARTIJA, J.A., 1983, *Resurrección María de Azkue*, Colección "Temas vizcainos", IX, 103-104 zenb. Bilbao: Julio-Agosto. Bizkaiko Aurrezki Kutxa.
- ARRIANDIAGA, Manuel, 1907, "Notas sobre el verbo euzkérico", *Euzkadi*, IV, 229-236. (Argitaratzeko dagoen Jesus María Aldayren *Obra euzkérica del P. Manuel de Ariandiaga*-ren arauera aipatua).
- , 1915, "La reforma de la Conjugación euzkérica. Estudio y ensayo", *Euzkadi*, XII, 67-73, 99-106, 106-165, 305-313, 429-437. (Argitaratzeko dagoen Jesus María Aldayren *Obra euzkérica del P. Manuel de Ariandiaga*-ren arauera aipatua hau ere.).
- ASTARLOA, P.P., 1803, *Apología de la lengua bascongada*, Madrid: G. Ortega.
- , 1883, *Discursos filosóficos sobre la lengua primitiva*, Bilbao: Velasco.
- AZKUE, R.M., 1891, *Euskal-Izkindea*, Bilbao: Astuy.
- , 1893, *Bein da betiko*, Bilbao: Casa de Misericordia.
- , 1896, *Método práctico para aprender el vascuence bizkaino y guipuzkoano*, Bilbao: Astuy.
- , 1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao.
- , 1925, *Morfología Vasca*, Bilbao: Editorial Vasca.
- , 1947, *Euskalerraren Yakintza*, Madrid: Espasa-Calpe.
- CAMPION, Arturo, 1884, *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*, Tolosa: E. López.
- CORCUERA, Javier, 1979, *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco. 1876-1904*, Madrid: Siglo XXI.
- ELORZA, Antonio, 1978, *Ideologías del nacionalismo vasco*, San Sebastián: Itxa-ropena.
- EYS, J.W.J. van, 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, París: Maisonneuve.
- IRIGOYEN, Alfonso, 1957, "Del epistolario de Azkue", *Euskera*, II, 261-393.
- , 1958, "Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario", *Euskera*, III, 105-132.

"Mas cuando Astarloa afirmó que eran 206 las conjugaciones presentes, consideró al bascuence según su naturaleza, y lo que según su constitución y elementos hubo de tener en los días de su gloria. A la verdad no es necesario un conocimiento muy profundo de dichas cosas, para hacerse cargo de la exactitud y verdad de su aserto; y yo mismo he visto por experiencia, que los bascongados a quienes he leído algunas de estas conjugaciones, haciéndoles alguna ligera análisis de sus artículos, al momento se han hecho cargo que así debió ser, y me lo han confesado con pleno convencimiento de ello" (62. or.). Eta aipu honekin ez da bukatzen Zavalak Astarloarekiko duen zorra. Dirudienez, beraz, Zavalari dagokionez berriz aztertu beharko lirake orain arte emaniko iritziak (Ik. 43. oharra).

- LAKA, Itziar, 1986, *Hiperbizkaieraren historiaz. Hastapenak*, E.H.U.ko tesina argitaragabea.
- , 1986a, "Bizkaiko Aldundiaren euskarazko katedra (Hiperbizkaieraren historiaz I)" in Lakarra (arg.) 1987.
- , 1986b, "Sabino Arana Goiri eta hiperbizkaiera. (Hiperbizkaieraren historiaz III), *ASJU XXI*-lean inprimategian.
- , 1986c, "Manuel Arriandiagaren berrazterketarako oinarriak (Hiperbizkaieraren historiaz IV)", *ASJU XXI*-2an inprimategian.
- , 1986d, "Euskal-aditza Bizkai, Gipuzko, Lapurdi eta Zuberoko izkerantzetan garbiturikoa. (Manuel Arriandiagaren eskuizkribu argitaragabea)", *ASJU XXI*-3-n argitaratzeko.
- LAKARRA, J. A., (arg.), 1987, *Hiztegiak eta testuak* (E.H.U.aren Udako V. Ikastaroak). Inprentan, E.H.U.aren argitalpen zerbitzua.
- LARRAMENDI, 1729, *El imposible vencido*, Salamanca: Antonio Joseph Villagordo, facsimilea Donostia: Hordago 1979.
- MITXELENA, Koldo, 1954, "Nota sobre algunos pasajes de los Refranes y Sentencias de 1596", *BAP*, XIV, 479-480.
- , 1960, *Historia de la literatura vasca*, Madrid: Minotauro.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbao: Publicaciones del Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.
- , 1981, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU*, XV, 289-313.
- SARASOLA, Ibon, 1975, *Euskal literatura numerotan.*, Donostia: Kriselu.
- TOVAR, 1952, *La obra de D. Resurrección María de Azkue. Edición recuerdo de la velada necrológica celebrada el día 4 de enero de 1952 para honrar la memoria del virtuoso sacerdote e ilustre vascofilo*. Bilbao: Imp. Provincial.
- , 1966, "Azkue gramático", in *Don Resurrección María de Azkue lexicógrafo, folklorista y gramático*. Bilbao: Junta de Cultura de Vizcaya.
- VILLASANTE, Luis, 1979, *Historia de la literatura vasca*², Aranzazu.
- X. X. "Sabino Arana juzga a Miguel de Unamuno", *MUGA*, 1980, I, 17. zenb. (ez da argitaratzailearen izenik ematen).
- ZAVALA, Mateo, 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. San Sebastián: R. Baroja.